

Становлення особистості у невизначеному світі: наслідки та перспективи

*Збірник тез доповідей
Всеукраїнського наукового круглого столу
(15 квітня 2022 року)*

**Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Лабораторія загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця
Лабораторія психології особистості ім. П.Р.Чамати**

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У НЕВИЗНАЧЕНОМУ СВІТІ: НАСЛІДКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

*Збірник тез доповідей
Всеукраїнського наукового круглого столу*

(15 квітня 2022 року)

Київ 2022

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 14 від 27.10.2022 року).

Становлення особистості у невизначеному світі: наслідки та перспективи / Збірник тез доповідей Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу (м. Київ, 15 квітня 2022 року) / за ред. С. Д. Максименка, В. В. Турбан. – Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. – 60 с.

Редакційна колегія:

Максименко С. Д., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор; **Турбан В. В.**, докторка психологічних наук, професорка; **Сердюк Л. З.**, докторка психологічних наук, професорка; **Бугайова Н. М.**, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця; **Поклад І. М.**, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця.

До збірника увійшли тези доповідей Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу «Становлення особистості у невизначеному світі: наслідки та перспективи» (м. Київ, 15 квітня 2022 року). Було обговорено тенденції становлення та розвитку особистості в сучасному світі; пріоритетні напрямки досліджень психології особистості у сучасній психологічній науці; аспекти психологічної допомоги особистості в кризових ситуаціях; саморозвиток і самореалізація особистості у процесі сучасної життєдіяльності.

Рекомендації щодо впровадження результатів Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу полягають у підвищенні обізнаності науковців, викладачів і аспірантів щодо наслідків та перспектив становлення особистості у невизначеному світі та можливостей практичного використання досягнень загальної психології, психології особистості, історії психології, тощо в сучасних умовах освіти та науки.

Збірник адресований фахівцям-психологам науковцям та практикам, викладачам закладів вищої освіти, педагогам та вихователям, докторантам, аспірантам та студентам.

Матеріали опубліковано в авторській редакції. Відповідальність за достовірність викладеного матеріалу покладено на авторів статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.

© Автори статей, 2022

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022

З М І С Т

Березіна О. О.	<i>РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ У ПОХИЛОМУ ВІЦІ: НАВЧАННЯ ТА ТВОРЧІ ЗДІБНОСТІ</i>	5
Бугайова Н. М.	<i>ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ БІЖЕНЦІВ ТА ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ</i>	7
Вернік О. Л.	<i>СЕРЕДОВИЩНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ І СУБ'ЄКТИВНЕ МАЙБУТНЄ ОСОБИСТОСТІ</i>	10
Гомонюк В. О.	<i>СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІТЬ»:</i> <i>ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС</i>	12
Groisman A.	<i>ARE ISRAELIS MORE TRAUMATIZED THAN OTHER COUNTRIES RESIDENTS?</i>	14
Коваль І. А.	<i>ДІАГНОСТИКА ЛАРВОВАНОЇ ДЕПРЕСІЇ У ЧОЛОВІКІВ, ЯКІ ВТРАТИЛИ ДИТИНУ</i>	16
Комар Т. В., Шевченко О.	<i>ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КАЗОК ДЛЯ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ</i>	18
Комар Т. В., Гузар І.	<i>БАЗОВА ДОВІРА ДО СВІТУ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА УМОВА ПРОДУКТИВНОЇ ЖИТТЄВОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ</i>	20
Мамчур І. В.	<i>ВПЛИВ ВИМУШЕНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ</i>	22
Мельник О. А.	<i>ОСОБИСТІСНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОТИ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ</i>	25
Москаленко В. В.	<i>ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НАДСИТУАТИВНОСТІ</i>	27
Мул С. А.	<i>ТРИВОЖНІСТЬ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ</i>	30
Поклад І. М.	<i>НАУКОВА СПАДЩИНА ВІДЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: ДОСВІД РЕАГУВАННЯ НА КАТАСТРОФИ (на прикладі ЧАЕС)</i>	33
Сокальська Л. О.	<i>ВПЛИВ ЖИТТЄВИХ ПОДІЙ ТА МИСЛЕННЯ НА ЗМІНУ РИСУ ОСОБИСТОСТІ</i>	37
Скальська Л. О., Горбачов В. О.	<i>ОБРАЗ ПСИХОЛОГІЇ У КОГНІТИВНИХ НАУКАХ</i>	38
Солодчук С. Є.	<i>СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ</i>	40
Терещук А. Д.	<i>ТЕХНІКИ ПІДТРИМКИ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ</i>	42
Торжевська Н. Р.	<i>ТЕНДЕНЦІЇ І ДЕТЕРМІНАНТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН</i>	45
Турбан В. В.	<i>ОСОБЛИВІСТЬ ЧИННИКА КУЛЬТУРИ В СТАНОВЛЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ</i>	50

**Шевяков О.,
Бурлакова І.,
Кондес Т.**

**МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИХ
КОМПЕ-ТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З МЕНЕДЖ-
МЕНТУ ТУРИЗМУ.....**

54

Березіна О. О.,
кандидатка психологічних наук,
наукова кореспондентка Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ У ПОХИЛОМУ ВІЦІ: НАВЧАННЯ ТА ТВОРЧІ ЗДІБНОСТІ

Життєвий шлях індивіда, складаючись із окремих періодів, що перебувають у нерозривному зв'язку, становить єдине ціле. Пізня дорослість є періодом розуміння й осмислення життєвого шляху кожної людини у всій цілісності й повноті.

Досягнення цілісності ґрунтується, насамперед, на впевненості в сенсі власного існування, підведенні підсумків свого життя й усвідомленні його як єдиного незмінного цілого. У випадку неможливості приведення до цілісності вчинків індивіда, період пізньої дорослості проходить у страху перед скінченністю життя й усвідомленні неможливості повторного проходження шляху до знаходження втраченої цілісності. Розпач і невдоволення собою можуть проявлятися у вигляді нетерпимості, осуді вчинків інших людей (переважно, молоді).

Відповідно до теорії Е. Еріксона [3] люди, що зустрічають старість без страху й розпачу, переступають через близьку перспективу власної смерті завдяки участі в житті молодого покоління.

Р. Пек, розширивши теорію Е. Еріксона, прийшов до висновку, що для досягнення «успішної старості» людині варто вирішити три основні завдання:

1. *Трансценденція проти поглинання ролями* (з виходом на пенсію, необхідно визначити для себе набір видів діяльності з метою заповнення вільного часу).

2. *Трансценденція тіла проти поглинання тілом* (варто уникати надмірного зосередження на нездужаннях, що підсилюються, і болях. Варто вчитись справлятися з погіршенням самопочуття, і насолоджуватись життям, насамперед через взаємини, що дозволить подолати поглинання власним тілом).

3. *Трансценденція проти поглинання ёго* (варто прийняти неминучість і близькість смерті. Усвідомлення про внесок у майбутнє (виховання дітей, розвиток своєї справи або ідей) здатне полегшити думки про кінцевість існування).

Слід особливо підкреслили, що у людей похилого віку поряд з інволюційними процесами організму відбуваються й новоутворення прогресивного характеру, що дозволяють переборювати деструктивні явища, характерні для періоду геронтогенезу. Існує ряд психологічних чинників, що сприяють активному довголіттю. Такими чинниками є: соціально активний розвиток, фізична активність, інтелектуальна й творча діяльність.

Незважаючи на те, що в ході навчання особи похилого віку гірше засвоюють позбавлений логічного змісту матеріал, у випадку розуміння змістовних зв'язків ефективність навчання людей похилого віку й осіб молодого віку вирівнюється. Від наявності й характеру мотивації залежить проміжок часу, необхідний для засвоєння матеріалу.

Слід зазначити, що в осіб похилого й старечого віку відзначаються проблеми, пов'язані з технікою навчання. Якість інформації, що запам'ятовується при цьому прямо залежить від ступеня складності, що пропонується для вивчення матеріалу і числа повторень.

Невпевненість у собі, яка властива людям похилого віку, більшою мірою перешкоджає відтворенню досліджуваного матеріалу, чим недостатня здатність до його запам'ятовування. Індивідуальні здібності, фізичне самопочуття, мотивація й наявність тренувань у значно більшій мірі впливають на якість засвоєння матеріалу в процесі навчання, ніж віковий фактор.

Пам'ять, що відображає індивідуалізований характер об'єктивного світу, знаходить вираження у творчій діяльності індивіда. Кожен момент життя унікальний та самоцінний.

Безумовно, старіння й погіршення рухливого інтелекту частково впливають на зниження пам'яті, однак на стан психічних функцій значний вплив чинить спосіб життя індивіда (наприклад, тривалий стрес може викликати дистрес, депресію й ін., що у свою чергу, здатне привести до зниження інтелектуальних показників).

Які б не відбувались фізіологічні зміни в мозку людей, що старіють, інволюційні процеси можна купірувати на початкових етапах методом тренування пам'яті. Не всі зміни пам'яті людей похилого віку свідчать про порушення рухливого інтелекту що, безумовно, підкреслює необхідність тренувань інтелектуальних функцій з метою їх збереженості.

Список використаних джерел

1. Березіна О. О. Творчий розвиток у період пізньої дорослості / О.О. Березіна // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII, ч. 8. – С.21–26
2. Вековшина С. В. Права и достоинство пожилых людей / С. В. Вековшина // Проблема старения и долголетия. – К., 2004. – Т. 13. – № 3. – С. 170.
3. Крейн У. Психология развития человека. 25 главных теорий / У. Крейн. – М. : Прайм-Еврознак, 2007. – 512 с.

Бугайова Н. М.,
кандидатка психологічних наук,
старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця
лабораторії загальної психології
та історії психології ім. В. А. Роменця
Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ БІЖЕНЦІВ ТА ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Слід розрізняти добровільну та вимушену міграцію. Незважаючи на те, що добровільна міграція теж потребує ресурсів для переїзду та адаптації на новому місці, вимушена міграція забирає значно більше психологічних і фізичних ресурсів особистості.

Добровільна міграція передбачає вибір місця проживання та підготовку до переїзду, попереднє вивчення або знання мови, визначення питань, пов'язаних із навчанням та/або працевлаштуванням.

Вимушена міграція, пов'язана з війною, насамперед є однією з найбільш кризових. Вона пов'язана з множинними стресами:

- ✓ втратою житла,
- ✓ втратою близьких,
- ✓ втратою роботи,
- ✓ втратою статусу,
- ✓ різкою зміною звичного соціального та культурного оточення.

Вимушене переселення має спонтанний, непрогнозований характер, що саме по собі є дезадаптогенним.

Досвід вимушеної міграції пов'язаний із серйозною травматизацією психіки.

Вимушеній міграції людей багато в чому передують стресові події, які є новим досвідом, що вкрай психотравмує:

- ✓ сирени і бомбардування,
- ✓ загибель мирного населення,
- ✓ неможливість залишатися далі у своєму домі через загрозу здоров'ю та життю при повній відсутності сформованої мотивації до від'їзду з країни, покидати яку,

людям нерідко доводиться спонтанно, без речей, документів і засобів для існування, що сприймається ними вкрай болісно, як психологічне і фізичне насильство.

Найбільш часто процес переселення та адаптації на новому місці супроводжують:

- ✓ пригнічений психологічний стан,
- ✓ почуття сорому,
- ✓ переживання втрати,
- ✓ ностальгія,
- ✓ депресія,
- ✓ страх за своє життя та життя близьких, які залишилися в країні, де триває війна,
- ✓ криза ідентичності,
- ✓ відчуття малозначності,
- ✓ відчуття безпорадності,
- ✓ відчуття безнадії,
- ✓ розчарування,
- ✓ втрата контролю над власним життям,
- ✓ культурний шок через незнання мови, законів і правил країни, що приймає,
- ✓ соціальні та економічні проблеми.
- ✓ Багато біженців виділяють самотність як найбільшу проблему адаптації.

Суттєвою проблемою адаптації є множинність тригерів, що актуалізують процес негативних емоційних реакцій:

- ✓ контакти з близькими людьми, які залишилися на батьківщині,
- ✓ інформаційний потік психотравмуючих новин,
- ✓ ментальні відмінності з місцевими жителями у країні перебування тощо.

Формуванню амбівалентного ставлення до країни, яка приймає, погіршенню дезадаптації та блокуванню нормальної роботи адаптаційних механізмів психіки сприяють:

- ✓ складний психологічний стан через травми, спровоковані війною і вимушеною міграцією,
- ✓ загострення соматичних захворювань,
- ✓ труднощі вивчення мови через погіршення когнітивних здібностей, що спричинені сильним стресом,
- ✓ різке зниження соціального статусу під час влаштування на роботу, коли наявні знання й навички не можуть бути використані через незнання мови та відмінність освітніх програм.

Проблемою біженців від війни є невизначеність часу повернення на батьківщину, що істотно ускладнює адаптацію на новому місці.

Найскладніше процес адаптації проходить у літніх людей, які звикли до свого житла, розміреного побуту і звичного соціального оточення.

Труднощі адаптації відзначаються у жінок, чиї близькі залишилися на батьківщині, де йде війна.

Найлегше проходять адаптацію діти віком до 10 років.

Важливе значення має створення програм соціальної та психологічної допомоги вимушеним переселенцям з метою підвищення їхньої інтеграції в країнах, що приймають біженців, і запобігання дезадаптації в новому соціальному середовищі до повернення їх на батьківщину.

Вернік О. Л.,
*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії
загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна*

СЕРЕДОВИЩНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ І СУБ'ЄКТИВНЕ МАЙБУТНЄ ОСОБИСТОСТІ

Поточна соціальна ситуація в Україні спричинена російською агресією і війною призвела до руйнації сталого способу життя переважної більшості громадян.

Один з найістотніших і глобальних аспектів цієї соціальної ситуації полягає у тому, що середовище життя як повсякденного, так і в сенсі життєвого шляху, втрачає свою визначеність.

Втрата житла та / чи роботи, вимушене переселення, роз'єднання сімей, життя в окупації, участь в бойових діях й багато іншого, призвело до того, що перспективи, планування й очікування у власному житті для багатьох певною мірою втрачають сенс.

Наслідком цього зазвичай стає збільшення негативних психологічних проявів на рівнях: гострих емоційних реакцій (істеричних, панічних, агресивних, «ступорних»), станів (безсоння, втоми, байдужості, втрати й ін.), почуттів (провини, тривоги, страху), ситуативно-поведінкових деструкцій (зокрема, використання не адаптивних копінг-стратегій) та життєдіяльності особистості в цілому.

В таких умовах особливої актуальності набуває як найшвидше впровадження практик психологічної допомоги і психологічної підтримки різним групам населення з боку професійної спільноти, в тому числі й її членам. Разом з тим при розробці відповідних технологій варто враховувати й декілька моментів, що визначають специфіку поточної ситуації.

По-перше, це чітке розуміння того, що середовищна невизначеність відображується щонайменше у трьох психологічних вимірах:

1) когнітивно-інформаційному, коли відсутня / ускладнена можливість зрозуміти, побудувати образ ситуації через суперечність, недостатність чи надмірність інформації;

2) мотиваційно-потребовому, коли навіть при розумінні того, що відбувається, присутня невизначеність того, що людина в цій ситуації бажає;

3) ціннісно-смисловому, або як те що є / бажається узгоджується чи не узгоджується з власною системою ціннісних орієнтацій і наявних життєвих смислів (наприклад, смерть ворогу і загально-гуманістичні погляди на життя).

По-друге, сама людина завжди є складовою свого невизначеного середовища, й тому окремим завданням завжди буде визначення «місця» самої людини в його середовищі.

Таким чином, особливої актуальності набувають техніки візуалізації топології життєвої ситуації людини.

По-третє, майбутнє завжди передбачає «вихід з теперішнього», тобто готовність людини до переведення її теперішнього у минуле на чуттєво-переживальному, когнітивному і поведінковому рівнях. При цьому дуже важливим є усвідомлення абсолютної неможливості повернення до «того, що було», «до нормального життя». Не можна повернутися, але можна побудувати.

Нарешті, у відновленні суб'єктивного майбутнього в ситуації середовищної невизначеності особливу увагу варто приділяти питанню прийняття рішення, насамперед розвитку особистісної готовності до прийняття життєвих рішень.

Навіть при розумінні ситуації й баченні власного місця у бажаному майбутньому, досить часто виникає проблема нездатності прийняття рішення щодо змінювання того, що є на даний момент.

Гомонюк В. О.,
*науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна*

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІТЬ»: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

Поняття «особистість» є історичним. Тобто воно виникає на певному етапі культурного розвитку і відображає відповідні соціокультурні тенденції.

Головні конотації, які нині пов'язані з поняттям «особистість», простежуються в греко-римській культурі, середньовічній і просвітницькій філософії. Та і саме виникнення поняття «особистість» безпосередньо пов'язане з постання психологічного дискурсу і відображає ідеальне уявлення про «особистість» як воно сформувалося у XVIII–XIX століттях.

Ще акцентуємо увагу на тому, що в психології Ж. Лакана та постмодерній філософії Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі та Ж. Бодріяра спостерігається критика традиційних уявлень про особистість, на основі яких формується уявлення про людину в ситуації Постмодерну [1].

Становлення концепту «особистість» простежується в античній філософії. Зокрема мають місце дві загальні тенденції.

Перша, трактування людини як прояву мікрокосмосу. У працях Платона й Арістотеля конструюються образи ідеальної людини та соціальних відносин.

База цього ідеального образу – уявлення про Космос, як цілісність, якій людина має відповідати і тілесно, і духовно; так само й соціальні відносини мають бути організовані за взірцем «вічних ідей». Однак в тій-таки античній думці намічається й друга тенденція трактування людини – її протиставлення Природі (остання мислилась як парадигма). Ця тенденція, у свою чергу, також набуває двоїстості.

Перший варіант протиставлення Природі – архаїчний концепт Героя (людини, котрій властива людська та божественна природа).

Концепт Героя набуває розвитку в образі Едіпа, пережиті страждання котрого стали основою його прозріння, рівних за масштабом божественним. Ця тенденція набула подальшого розвитку в ідеях християнського гностицизму.

Друга тенденція протиставлення людини Природі – стоїцизм [1]. Людина проголошується невіддільною від волі природи.

Однак проголошується й етичний обов'язок людини слідувати соціальним нормам.

Ця тенденція, відображена в працях Аврелія Августина, Сенеки й Епіктета, набула подальшого розвитку в кальвінізмі й інших протестантських ученнях, а в XX столітті – в екзистенціалізмі А. Камю [2].

У середньовічній і ренесансній думці, окрім згаданих гностичних й етикоригорис-тичних тенденцій, набули розвитку й гуманістичні вчення (Т. Мор, Еразм Роттер-дамський, Ш. Монтень та ін.).

Базуючись на платонізмі, гуманізм, у той же час, акцентує увагу на інтелектуальних і емоційних складниках людини. У розвиткові останніх гуманізм вбачає сенс соціальної організації суспільства [2].

Поняття «особистості», як воно відображено у науковому психологічному дискурсі, є здобутком просвітницької культури. Просвітництво повною мірою продовжило гуманістичні традиції ренесансної думки.

Особливістю Просвітництва, яка й стала основою концепту «особистість», є вичленювання людини з усіх соціальних груп – визволення людини від обмежень, які накладались приналежністю до певної верстви, релігійної чи етнічної групи.

Людина проголошувалася «осібною», тобто самодостатньою цінністю. За міркуваннями просвітників, особистість має мислитись без огляду на будь-які соціальні стереотипи. ХІХ і ХХ століття пройшли під впливом просвітницької філософії.

Розвиток психології – секуляризованого вчення про душу – повною мірою відобразив головні ідеї Просвітництва.

Концепт особистості пройшов розвиток у рамках психології. Спершу особистість мислилась вельми абстрактно, як єдність душі та тіла (Р. Декарт).

Згодом, під впливом механістичної парадигми, людина розглядалась як механізм. Цей-таки погляд на особистість повною мірою відобразився в концепції паралелізму: емоційні та когнітивні прояви розглядались як наслідок фізіологічних процесів. І згодом фрейдизм здійснює справжній переворот уявлення про психічне: тілесні прояви та поведінка почали розглядатись як результат когнітивних стимулів і травматичних переживань.

Список використаних джерел

1. Генеза поняття «особистість» в українській психологічній науці: монографія / [В.В.Турбан, Л.З. Сердюк, В.В. Бушанський, В.В. Москаленко, Ж.М. Маценко та ін.]; за ред. В.В. Турбан. К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2020. 183 с.

2. Турбан В.В. Особистість у психологічному дискурсі концептуалізація поняття. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Загальна психологія. Історія психології. Етнічна психологія. Київ; Ніжин: ПП Лисенко, 2020. Т.ІХ, вип. 13. 679 с. С. 564-575.

Groisman Anna,
MSW, psychotherapist CBT
expert in treating trauma, loss and bereavement,
Tel Aviv, Israel

ARE ISRAELIS MORE TRAUMATIZED THAN OTHER COUNTRIES RESIDENTS?

Israeli population is exposed to wars and terror attacks as long as it exists and even before the state was declared on 1948.

Significant part of its residents experienced the Holocaust before arriving to the newborn state from Europe, Asia and Africa. Further immigration waves were often influenced by wars, anti-Semitic incidents or drastic political changes in their countries of origin.

Regular service in IDF is mandatory both for men and women, excluding some religious, physical or psychological grounds.

This means there are few individuals/families who didn't have to cope with traumatic combat related event by themselves or know someone from the remote life circles who did. Israeli society has to deal with terror attacks which lead to injuries, abductions and deaths among both civil and military population.

Most people are exposed to traumatic events at some point in their life. A minority of these will develop posttraumatic stress disorder (PTSD), and meta-analysis suggests the lifetime prevalence of PTSD is between 5 and 10 % in the general population (Ozer, Best, Lipsey, & Weiss, 2008).

The research suggests that many cases of PTSD are not diagnosed

(Liebschutz et al., 2007; Taubman-Ben-Ari, Rabinowitz, Feldman, & Vaturi, 2001) and that even among those who are diagnosed, many do not seek treatment, or only do so following significant delays (Sayer et al., 2009; Trusz, Wagner, Russo, Love, & Zatzick, 2011).

So we may suppose that real percentage is higher.

However, there are no significant differences between Israel and other western countries, who do not experience war and terror attacks in substance and alcohol abuse(1.76% according to Our World in Data) or crime/recidivism rates (104 place from 136 countries, according to World of Population Review).

Although Israeli public figures and academic researchers allow themselves to use phrases like "Israel is a post-traumatic society", "We all have trauma living here", "There is a price we are paying all the time" there seems to be some "secret ingredient", that helps people, meeting the unbiased prolonged potentially traumatic situation to function.

There are some cultural aspects that make Israeli society stay aside from Western postmodern, Mediterranean, Middle East, Arabic, patriarchal and Abrahamic religious countries, maybe by having all these features in one.

References:

1. Liebschutz, J., Saitz, R., Brower, V., Keane, T. M., LloydTravaglini, C., Averbuch, T., & Samet, J. H. (2007). PTSD in urban primary care: high prevalence and low physician recognition. *Journal of General Internal Medicine*, 22(6), 719–726.
2. Ozer, E. J., Best, S. R., Lipsey, T. L., & Weiss, D. S. (2008). Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: a meta-analysis. Paper presented at the Annual Meeting of the International Society for Traumatic Stress Studies, 14th, Nov, 1998, Washington, DC, US. This article is based on a paper presented at the aforementioned meeting.
3. Sayer, N. A., Friedemann-Sanchez, G., Spont, M., Murdoch, M., Parker, L. E., Chiro, C., & Rosenheck, R. (2009). A qualitative study of determinants of PTSD treatment initiation in veterans. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 72(3), 238–255.
4. Taubman-Ben-Ari, O., Rabinowitz, J., Feldman, D., & Vaturi, R. (2001). Post-traumatic stress disorder in primary-care settings: Prevalence and physicians' detection. *Psychological Medicine*, 31(3), 555–560.
5. Trusz, S. G., Wagner, A. W., Russo, J., Love, J., & Zatzick, D. F. (2011). Assessing barriers to care and readiness for cognitive behavioral therapy in early acute care PTSD interventions. *Psychiatry: Interpersonal & Biological Processes*, 74(3), 207–223.

Коваль І.А.,

*Докторка психологічних наук, професор,
професор кафедри медичної психології,
психосоматичної медицини та психотерапії
Національного медичного університету
імені О.О. Богомольця,
м. Київ, Україна*

ДІАГНОСТИКА ЛАРВОВАНОЇ ДЕПРЕСІЇ У ЧОЛОВІКІВ, ЯКІ ВТРАТИЛИ ДИТИНУ

За період повномасштабного вторгнення ворожих військ в Україні змінився не лише соціально-психологічний, а й медико-психологічний спектр наукових проблем. Лікарі-інтерністи відзначають зростання звернень по допомогу пацієнтів з симптомами соматовегетативних розладів, які мають численні, стійкі скарги, що не вкладаються в клініку соматичних захворювань, обстеження не виявляють соматичних захворювань. Лікарі трактують їх як різновид помірною депресивного розладу, а саме ларвовану (приховану, масковану, соматизовану) депресію.

На наявність депресії в першу чергу вказує погіршення самопочуття хворих вранці та атипова тривожність. Початок захворювання не пов'язаний з впливом соматогенних чи екзогенно-органічних факторів, перебіг з добовими коливаннями настрою і самопочуття супроводжується розладами сну, анорексією, зниженням лібідо та зниженням настрою з суїцидальними думками.

Позитивний ефект при лікуванні антидепресантами свідчить про наявність прихованої депресії.

Причина соматизації депресії може бути зумовлена алекситимією – порушеннями в афективній і когнітивній сферах, труднощами в позначенні й описі емоцій, загальним обмеженням власного афективного життя та фантазій.

Проведені дослідження виявили, що зі 102 пацієнтів з діагностованою ларвованою депресією 63 (61,7%) становили чоловіки, у 18 (28,5%) з яких в анамнезі вказана втрата дітей (дитини): смерть, перебування на тимчасово окупованій території або за кордоном.

Незважаючи на істотні відмінності в гостроті та важкості втрати виявилися спільні симптоми наявні у всіх пацієнтів (депресивна триада), які дають підстави діагностувати депресивний розлад:

– депресивний (пригнічений, тужливий або тривожний) настрій до рівня, обумовленого, як умовно ненормальний (нетиповий) для особистості, наявний майже щодня, спостерігається протягом більшої частини дня, не залежить від ситуації оточення і триває не менше, ніж два тижні;

– ангедонія; моторна та ідеаторна загальмованість полягає у зниженні енергійності і підвищенні стомлюваності.

У більшості пацієнтів відзначалися такі психологічні ознаки:

- зниження впевненості в собі і самооцінки; ідеї винності або почуття самозасудження;
- повторювані думки про смерть, вбивство або суїцид або суїцидальна поведінка;
- прояви і скарги на зменшення спроможності обмірковувати або концентруватися, такі як нерішучість або коливання в прийнятті рішень;
- порушення психомоторної активності з ажитацією або загальмованістю (суб'єктивно або об'єктивно);
- порушення сну будь-якого типу (раннє безсоння (труднощі засинання), середнє безсоння (переривчастий сон), пізнє безсоння (ранні прокидання) і сонливість протягом дня);
- зміна апетиту (підвищення або зниження) із відповідною зміною ваги тіла.

Об'єктивізації даних клінічного обстеження сприяє психометричне дослідження з використанням оціночних шкал. Найбільш повно воно може бути виконане при використанні шкали депресій Гамільтона, що довела свою життєздатність за 50 років її використання. Крім того, сума балів шкали корелює із ступенем виразності депресивного епізоду.

Проведення додаткових досліджень дозволяє ще більше об'єктивізувати клінічні зведення. Серед них головне місце посідає електроенцефалографія, тому що зараз накопичений величезний фактичний матеріал про електрофізіологічні кореляції депресії.

Діагностично найбільше важливою є відсутність ознак грубого органічного ураження ЦНС (поява стабільної повільнохвильової активності на ЕЕГ у стані спокійного спостереження), ознак епілептиформної активності ("пік-хвилі", поліфазні комплекси чи інші типові ЕЕГ-феномени), а також наявність ознак дисфункції в скроневих відділах мозку (переважно правої півкулі).

Проведення соматичного і неврологічного обстеження дозволяє підтвердити або спростувати первинний характер депресивних проявів, що спостерігаються.

Повторні депресії можуть бути пов'язані з такими чинниками:

- 1) соматичні захворювання,
- 2) органічні чинники,
- 3) у тому числі ті, що пов'язані з медикаментозним лікуванням (гіпотензивні, стероїдні препарати тощо),
- 4) можуть супроводжувати інші захворювання – шизофренію, алкогольну залежність та інші.

Ретельна і рання діагностика лікарями-інтерністами ларвованої депресії дає змогу вчасно почати комплексне лікування пацієнтів із застосуванням окрім психофармако-терапії також адекватної ситуації психотерапії та психокорекції, що істотно знизить ризик хронізації депресивного розладу.

Комар Т. В.,

*докторка психологічних наук, професорка,
професорка кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет*

Шевченко О.,

*магістрантка
Хмельницького національного університету,
м. Хмельницький, Україна*

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КАЗОК ДЛЯ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Осмилення складної й впливової функції казок в творчому розвитку дітей, ґрунтує осягнення своєрідності дитячого світорозуміння, яку у наукових дослідженнях характеризують, як дитячий міфологізм, оскільки він зближує дітей з первісною людиною й художниками. Характерним явищем для дітей, для первісної людини, для справжнього художника є сприйняття всієї природи живою, наповненою внутрішнім багатим життям, і це відчуття життя в природі не має в собі нічого надуманого, теоретичного, а є безпосередньою інтуїцією, живим, переконливим сприйняттям. Особливе почуття життя в природі все більш потребує інтелектуального оформлення, і казки якраз і відповідають цій потребі дитини.

Слід зазначити, що робота дитячої фантазії, будучи явищем емоційної сфери, шукає образи, щоб виразити в них дитячі почуття. Існує безперечний і глибокий зв'язок між грою й казками; можна було б навіть сказати, що всяка казка за своєю суттю є не що інше як фабула гри незалежно від того, чи була ця гра зіграна чи ні. Слухаючи казки, дитя насолоджується тією ж свободою в грі образів, якою воно насолоджується в грі рухів. Відмінність лише в тому, що в справжній грі початковою точкою є завжди деяка частка реальності.

Гра - це є втілена драматизована, інсценована казка, а казка - це гра до свого інсценування. Однак, як гра психологічно відмінна, так би мовити, «дійовим міфологізмом», живим перетворенням чого-небудь дійсного, що повинне бути в наявності, так і казка, що може обійтися навіть без краплі реальності, відмінна загальною міфологічною свідомістю, загальною міфологічною перспективою, на якій зосереджена дитяча психіка

У казках постійно в наявності несподівані зміни, стрибки, перетворення; однак, чисто комбінаторна фантазія виявляється в казках слабко. Причина цьому, на думку В. Вундта, незначність дитячої фантазії.

Дуже часто в казках знаходимо перебільшення або применшення - це один з улюблених прийомів казкової поетики. Ш. Бюлер справедливо ставить цей момент у зв'язок зі слабкістю порівняння в дітей.

Згідно зі Б. Штерном, своєрідна казкова установка може бути така, що спостерігається вже на початку третього року життя. Для характеристики казкового світу дитини неоціниме значення має мало ще вивчена власна казкова творчість дитини.

На переконання дослідника, перші казки, що складаються дітьми, не мають нічого спільного з особистістю дитини, й це ніскільки не суперечить вказаному вище типу перших казок, які розказуються дитині.

Навколишнє доросле життя мимовільно наближає казку до світу внутрішніх переживань дитини, бо без цього дитя не може зацікавитися казкою: справа йде не про особистість дитини, а про її почуття, особистість же і там інша. Власні казки дітей представляють розповіді про дітей, про тварин, яким вкладаються такі ж почуття, які випробовує і дитя. Згідно зі Штерном, власна казкова творчість починається на 4 році життя, а новий тип казок про самого себе («коли я буду великий...») починається майже в 5 років. Проте фантастичні розповіді про себе (без своєрідного казкового стилю) зустрічаються й раніше.

Казки цілком пов'язані з роботою фантазії, емоційної сфери: казковий світ об'єктивує для дитини ті або інші почуття, і в цьому таємниця живучості в душі казкових образів і їх впливу на творчий розвиток дитини.

Звичайно, казковий світ відкривається дитині лише тоді, коли вона вже володіє хоча б трохи мовою і цей зв'язок казки з мовою завжди залишається дуже тісним. Коли дитя опановує мову, воно іменує весь світ, дає всьому назву, ніби пожвавлюючи цим увесь світ. І тут, власне, починається справжня дитяча творчість.

В казках оживають речі, різні предмети починають діяти вночі, коли все спить - міфологічне одухотворення всього створює сюжет казки.

По мірі розвитку гри, зростання казкового матеріалу, все яснішою стає для дитини відмінність світу «уявного» і дійсного, але, і відділяючи ці два світи, дитина їх не протиставляє, бо уявне володіє для дитини реальністю творчого характеру.

Комар Т. В.,

*докторка психологічних наук, професорка,
професорка кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет*

Гузар І.,

*Магістрантка
Хмельницького національного університету,
м. Хмельницький, Україна*

БАЗОВА ДОВІРА ДО СВІТУ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА УМОВА ПРОДУКТИВНОЇ ЖИТТЄВОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

В сучасних умовах глобалізації, що вимагають удосконаленого механізму комунікації та кооперації, оскільки глобальна соціальна система відрізняється високою диференційованістю, складністю, багатомірністю, невизначеністю, ризиком зростає роль довіри. Ризик сьогодні релевантний практично всій соціальній діяльності, всім комунікаціям і інтеракціям. Довіра – природна і необхідна умова соціальної комунікації, що забезпечує злагоду, діалог, порозуміння, співпрацю. Спостерігається дифузія довіри і ризику, коли довіра і виробляє і редукує глобальний ризик.

Історія психічного буття людини розгортається як суцільний потік: минуле переходить у сьогоднішнє і визначає майбутнє. Зіткнення людини зі світом завжди несе в собі певну непередбачуваність, а тому, і небезпеку. Вже під час ембріогенезу відбувається накопичення «ембріонального досвіду» через долучення до емоційного досвіду матері.

С. Фанті підкреслює, що «плід являється ультрачутливим рецептором материнської психосоматики та навколишнього середовища». На думку автора, мати передає плоду свій психічний стан (свідомий та несвідомий), свої страхи та тривоги. Вона підпорядковує його своїм відчуттям-сприйманням та своїм біологічним функціям. У період ембріогенезу відбувається інтенсивна підготовка до наступних, постнатальних етапів розгортання активності, а почасти й саме формування елементів поведінки новонародженого шляхом, з одного боку, розвитку генетично обумовлених компонентів активності і, з іншого боку, накопичення ембріонального досвіду.

Новонароджене дитя, покинувши лоно матері, переживає дискомфорт через холод (різниця температур – 15), відчуває задуху, голод і біль.

О. Ранк визначає народження як найбільшу травму в історії життя людини, що детермінує особливості його перебігу. Однак, відчуття тепла материнського тіла,

задоволення голоду молоком, струмись повітря в легенях – і зі світом налагоджується контакт, драматично та неминуче порушений при пологах.

С. Гроф, досліджуючи роль та значення особливостей народження кожної людини в унісон традиціям філософського розуміння життєвих подій, називає вихід із утроби «смерть-народження» і доводить, що пам'ять про пологи назавжди фіксується в підсвідомості і визначає ставлення до світу. Не завжди благополучний перебіг процесу індивідуального народження, деструктивні наслідки для здоров'я дитини зумовлюють труднощі встановлення контакту, взаємозв'язку та продуктивної взаємодії зі світом.

Ерік Еріксон стверджував, що глобальне ставлення до світу, відчуття довіри до нього формується у перші місяці після народження дитини. На думку дослідника цей період триває від моменту народження до 2 років. Природно, що новонароджений малюк ще немає жодних уявлень про себе та про світ, в якому він опинився. Його стан визначається задоволенням комплексу основних потреб, без яких неможливе виживання: їжа, тепло, безпека, присутність мами, спілкування. За умови, що всі базові потреби малюк задовольняє у момент їх актуалізації, у нього відновлюється природне стійке відчуття довіри до світу - найважливіше, – базове почуття, без якого просто неможливий подальший розвиток особистості і в подальшому дитина переносить це почуття довіри і на інших людей, на об'єкти навколишнього світу. Закладається фундаментальна якість - довіра до світу матір'ю, що виношує плід, народжує та забезпечує життєві процеси на етапі безсилля та спроможності самостійно вижити та адаптуватися до світу.

Під базовою довірою до світу Е. Еріксон має на увазі власну природну відкритість дитини та відчуття стабільної прихильності до неї інших людей. Якщо у дитини виникає та стабілізується «базова недовіра», то, ставши дорослою, вона буде прагнути закритися у собі, відчужуватися від інших людей, відмовлятися від задоволення потреб, бажань, насолоди від життя, підтримки та допомоги інших у скрутних ситуаціях.

Втрата чи відсутність материнської любові, ласки та материнської присутності можуть призвести до дитячої депресії і хронічного негативу. Світ сприймається як чужий і холодний і незатишний, якщо ніхто не проявляє турботи. І одночасно байдужий, холодний світ - не завжди джерело зла, бо зло активне. Життєвий досвід свідчить про те, що причина сприйняття світу як джерела зла - в жорстокості і насильстві, якого в ранньому дитинстві зазнає людина.

Інтенсивна динаміка процесів у сучасному суспільстві, пов'язана із безперервним оновленням і виникненням нового знання, доступом до великих масивів інформації, що відкриває перспективи продуктивної життєдіяльності особистості. Однак, орієнтація на таку перспективу ґрунтується на здатності особистості до продуктивної комунікації і взаємодії зі світом, що можливо на основі довіри.

Мамчур І. В.,
кандидатка психологічних наук,
старша викладачка кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
м. Кропивницький, Україна

ВПЛИВ ВИМУШЕНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Постановка проблеми. У сучасному світі будь-яка людина не зможе існувати без соціуму, а тому основну роль у нашому житті відіграє колектив, до якого ми себе відносимо. В ході емпіричного дослідження вивчалася соціальна група, яка знаходиться на етапі здобування освіти за спеціальністю «Психологія». Більш вузьке значення мало дослідження у вивченні особливостей стану колективу майбутніх психологів під впливом явища соціальної ізоляції.

Мета дослідження: дослідити вплив соціальної ізоляції на соціалізацію студентів психологів.

Аналіз актуальних наукових досліджень та публікацій. Термін «соціалізація» з'явився у ХІХ ст., завдяки соціологу Г. Тарду. Він зазначав, що соціалізація полягає в інтеріоризації соціальних норм у процесі соціальної взаємодії [4, с. 375]. Проблема соціалізації особистості досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними філософами, педагогами та психологами. Серед них: Е. Дюргейм, І.С. Кон, В. А. Сухомлинський, А. В. Мудрик, В. М. Мясіщев, Л. В. Виготський, С.Л. Рубінштейн та ін. [3]. О. В. Василенко, О. Л. Сидоренко, Г. Е. Овчаренко, О. В. Дмитрієва, Т. Парсонс та М. Б. Євтух присвятили свої роботи особливостям соціалізації студентів [4, с. 375].

Виклад основного матеріалу. Колектив - це невелика соціальна група людей, які можуть бути об'єднані спільною діяльністю, відношенням до однієї спільності або території, закладу навчання, або роботи і т. д. Знаходження і ідентифікація кожного учасника колектива формує два важливих компонента соціальної взаємодії.

Перший – визначення особистісних характеристик індивіда як складової колективу, що виявляється у моменти розподілу ролей членів групи і виконання власних функцій у необхідний час.

Другою складовою є психологічний клімат, як основний чинник сприятливих умов для діяльності соціальної групи, адже саме психологічний клімат - це узагальнений емоційний стан колективу, що допомагає зрозуміти і усвідомити реальний психологічний настрій кожного учасника, і сприйняття до продуктивної взаємодії всього колективу без труднощів у соціальній взаємодії між його членами. Вищевказані два соціальні компоненти можуть мати два види впливу: позитивний або негативний. У ході раціонального розвитку характеру психологічного клімату,

адекватної персоналізації осіб, що беруть участь у колективі, адаптації студентів до умов навчання, можна говорити про ефективне протікання процесу соціалізації. Але вплив деяких зовнішніх факторів соціального і психологічного характеру можуть викликати труднощі і негативні результати у спільній діяльності колективу психологів і знизити ефективність цього процесу.

Соціалізація розуміється як процес входження індивіда в соціальне середовище, з одночасним засвоєнням соціальних норм та залученням до системи соціальних зв'язків [1, с. 265]. З соціалізацією тісно пов'язане поняття «адаптації», яке полягає у пристосуванні індивіда до умов навколишнього середовища.

У колективі, де загальний рівень адаптації знаходиться на високому рівні, психологічне самопочуття характеризується продуктивністю, позитивністю, високим рівнем емпатійності і взаєморозуміння учасників. Самопочуття групи у психологічному аспекті включає в себе загальний показник духовного стану її членів, що несе у собі безпосередній вплив на виконання будь-якої діяльності.

Одним з найголовніших показників реального рівня психологічного самопочуття колективу є продуктивність, що розкриває у собі значення міри ефективності роботи колективу. Недоліком є те, що його важко оцінити у процесі діяльності, більш вдалим є виставлення оцінок у порівнянні між цілями і їх реальною кількістю виконаного.

Вдала соціалізація допомагає у встановленні зв'язків між учасниками групи, студентами та викладачами задля ефективної співпраці, яка являє собою будь-яку спільну діяльність задля досягнення поставленої мети.

Соціальна ізоляція – припинення або відсутність здійснення соціальних контактів між індивідами у результаті певних змін діяльності суспільства. Останні роки суспільство нашої держави та інших потерпало від вимушеної соціальної ізоляції з причини впливу пандемії COVID-19 і тому це явище продемонструвало себе динамічніше [6].

Проблема соціальної ізоляції полягає у дезадаптації студентів до взаємодії у групі, а порушення викликають негативні результати у діяльності колективу.

В аспекті особистісного розвитку соціальна ізоляція викликає почуття тривожності і самотності, що надалі може заважати соціальній взаємодії на шляху відновлення [5]. В момент соціальної відчуженості студенти, перебуваючи вдома, не мали можливості задовольняти потреби соціального життя, а саме комунікації шляхом вербального спілкування, усне мовлення було відсутнє, що могло спричинити затримку або деградацію критичного мислення [2, с. 164]. Також окрім проблем, що спіткали студентів протягом соціальної ізоляції, були виявлені труднощі у взаємодії після перебування на самоті. Загальний рівень адаптації знизився, помітним став розпад на мікрогрупи у колективі через відсутність можливості підтримки спілкування, а також помітний спад успішності студентів – психологів.

Важливою перевагою, що сприяла перешкоджанню втрати цілковитої взаємодії групи, стали новітні технології сучасного світу у вигляді смартфонів, комп'ютерів і інших пристроїв електронної галузі. Прилади для спілкування «онлайн» допомогли

залишитися групі студентів у безпосередньому зв'язку один з одним, хоча можна вважати, що стосунки набували більш офіційного характеру, тобто для розв'язання навчальних питань, ніж дружніх.

Сильний вплив також завдало на емоційну сферу діяльності кожного учасника окремо. Наслідком цього може бути пригнічення загального емоційного стану або його неконтрольованість у соціальному житті студентів, що спричиняє виникнення будь-якого виду непорозуміння і як результат конфлікти або не бажання побудови подальших груп взаємодії, що безперечно вплине на процес соціалізації студентів.

Висновки і перспективи дослідження. Загалом процес соціалізації та адаптації сповільнився саме під впливом соціальної ізоляції, яка викликала проблеми у виконанні практичних завдань студентами-психологами, що передбачувано може спричинити складнощі не лише в успішності навчання, а й професійній діяльності, адже робота психологів перш за все полягає у вербальній комунікації і навичках слухання і говоріння, які розвиваються за допомогою живої практики, перш за все у ході навчання і роботи з колегами.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у більш глибокому дослідженні цієї теми, адже зараз причиною соціальної ізоляції є не тільки пандемія, про яку говорилося в даній роботі, а й війна на території нашої держави.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учеб. для вузов – 5-е изд., испр. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2006. 363 с.
2. Выготский Л. С. История развития высших психических функций // Собр. соч.: В 6-ти т. Москва: Педагогика, 1983. Т.3. 328 с.
3. Дмитриева О.В. Социализация личности студента в образовательном пространстве вуза: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Оренбург, 2004. 173 с.
4. Тайхриб К.А. Сутнісні характеристики соціалізації студентів вищого навчального закладу // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 64. Херсон: ХДУ, 2013. С. 375-377.
5. Vi degaard N., Benros M. E. COVID-19 pandemic and mental health consequences: Systematic review of the current evidence. Brain, behavior, and immunity. 2020. Vol. 89. P. 531-542.
6. Хасуев А. Э. Социальная изоляция и самоизоляция человека: социально-философский анализ // Экономические и гуманитарные исследования регионов. 2020. № 2. С. 122-128.

Мельник О. А.,
докторка психологічних наук,
старша наукова співробітниця лабораторії
загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця,
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

ОСОБИСТІСНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОТИ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Задля повноцінного розвитку особистості та здатності конструктивно діяти в ситуаціях невизначеності важливою є наявність достатнього *здоров'я на фізичному, психологічному й соціальному* рівні існування. Ознаками *фізичного здоров'я* можна визнати гарне самопочуття, бадьорість, наявність енергії, відсутність симптомів захворювання. Важливим також є увага до свого тіла, значення відпочинку, розкриття творчих здібностей, розуміння значення сну, здорова їжа, а також фізичне навантаження.

Критеріями *психологічного здоров'я* особистості виступають адаптивні процеси, продуктивне спілкування з іншими, врахування потреб інших не забуваючи про власні інтереси. Також про наявність достатнього рівня психологічного здоров'я свідчать довготривалі конструктивні стосунки, доброзичливість, достатній рівень власної автономії, адекватні життєві домагання та вміння створювати умови для реалізації життєвих завдань. *Соціальне здоров'я* особистості знаходить свій вияв у соціальному сприйманні себе, свого оточення, свого життя і здоров'я та стиль атрибуції.

Взагалі, про особистісне здоров'я особистості, на нашу думку, можна говорити, зокрема, в разі її готовності надавати допомогу іншим, активність й оптимістична настроєність [1].

Про зниження психологічного здоров'я особистості свідчить наявність почуття пасивності, переживання незацікавленості, образи, заздрощів, ревнощів, відчаю.

Долати стан невизначеності особистості допомагають добрі звички, оптимізм, віра в себе, життєстійкість, здатність долати перешкоди, конструктивна праця та якісний відпочинок. Психологічно здорову людину, сповненою сил «видає» переживання внутрішнього спокою, збалансованість, здатність до переживання радості і щастя, задоволеність життям, позитивні стосунки з оточуючими, а також стійка та адекватна самооцінка.

Особистісний потенціал виступає інтегральною характеристикою зрілості особистості та допомагає діяти у ситуаціях невизначеності. Головним феноменом зрілості є феномен самодетермінації особистості – здійснення діяльності у відносній свободі від заданих умов цієї діяльності. Особистісний потенціал відтворює міру подолання заданих обставин та подолання особистістю самої себе.

Зовнішнє опосередкування на особистісний потенціал здійснюють культурні взірці, міфи, історичні особи та їх діяння, суспільні цінності тощо. Внутрішнє опосередкування зумовлюється творчим потенціалом особистості та ієрархією мотивів, цінностей і життєвих стосунків.

Особистісний потенціал надає можливість людині вириватись за рамки традиційних, сімейних, кастових експектацій, відчуваючи поклик власного потенціалу.

Врахування особистісного потенціалу сприяє особистісному зростанню. До складових особистісного потенціалу відносяться *здібності, обдарованість та талант*.

Здібності – це індивідуально-психологічні властивості особистості, що дають можливість розвитку природніх схильностей. Здібності проявляються в процесі оволодіння певною діяльністю. На рівень розвитку здібностей впливає оточення, культурно-історичний контекст та реальні умови соціалізації. Здібності узалежені від мотивації, пристрастей, намірів, життєвих домагань та пріоритетних інтересів.

Обдарованість – якісно своєрідне поєднання комплексу окремих здібностей, що забезпечують успіх у діяльності. Обдарованість тісно пов'язана з характером.

Талант – дуже високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що забезпечують ефективне виконання конкретної діяльності і продуктивне загальне життєздійснення. Результатами талановитої діяльності можна зазначити: наявність значимої новизни, оригінальності, цінності для великої кількості людей, суспільна значущість.

На думку автора, робота над розвитком складових особистісного потенціалу зводить фактично до мінімізації небажаних наслідків в ситуації невизначеності.

Список використаних джерел

1. Henckes N. Les nouveaux assemblages de la santé mentale, entre clinique, science et mouvement social. *La santé mentale Complexité du terme, perspectives d'avenir Pratiques en santé mentale*. 2015. № 1 (61-e année). P. 17-21.

Москаленко В. В.,
докторка філософських наук, професорка,
головний науковий співробітник
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України
м. Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НАДСИТУАТИВНОСТІ

Ідентичність як складний соціально-психологічний феноменом, що характеризує особистість, досліджується в науці майже століття у різних ракурсах. Виявляючись у специфічному ціннісному відношенні до різних об'єктів або фрагментів світу, ідентичність забезпечує інтеграцію людини і світу у цілісну систему. У найбільш загальному визначенні ідентичність – це усвідомлення людиною свого власного «Я» та свого місця в суспільстві, на основі чого вона формує свою свідому поведінку.

Оскільки ідентичність особистості завжди спрямована на ситуацію, то вона включає такі параметри як: розуміння свого Я у певній ситуації, оцінювання змісту ситуації, значимості ситуації для Я особистості, мотиви дії у певній ситуації.

У відповідності з цими параметрами можна визначити структурно-функціональну модель ідентичності особистості з такими компонентами як: когнітивний, афективний та конативний, конфігурація яких характеризує ідентичність особистості у конкретній життєвій ситуації.

Когнітивний компонент ідентичності особистості з позицій системного аналізу конструюється сукупністю структурних одиниць - ментальних феноменів, основою яких є когнітивна система людини, яка виявляється через чисельність ментальних форм, серед яких найбільш згадуються такі як: знання та уявлення про об'єкти ситуації, її сприймання, образ, уявлення, пам'ять, тощо, які актуалізуються в ході обробки інформації, забезпечуючи зберігання, впорядкованість і трансформацію наявної інформації та тієї, що поступає. Когнітивний компонент в структурі ідентичності особистості виконує функцію репрезентації зовнішніх умов ситуації у єдності з іншими структурними одиницями, конфігурація яких в системі ідентичності особистості визначає суб'єктивні критерії вибору та стимулювання поведінки особистості, спрямованої на вирішення задачі в конкретній ситуації.

Характеризуючи когнітивний компонент як структурну одиницю ідентичності особистості, ми виходимо з того, що:

- по-перше, що не існує когнітивного компонента самого по собі, поза системою ідентичності, складовою якої він є;
- по-друге, на його особливості впливає як система ідентичності в цілому, так і інші складові цієї системи; по-третє, когнітивний компонент змінюється у зміненій ситуації разом зі зміною ідентичності особистості, яка постійно розвивається.

Аналізуючи особливості організації ментального досвіду особистості, слід зазначити, що когніції визначають спрямованість та вибірковість індивідуальної інтелектуальної активності. В зв'язку з цим важливим конструктом когнітивного компоненту ідентичності є конструкт «надання переваги», в якому об'єднуються такі феномени як цінності, інтереси, цілі, прихильність, особливістю яких є чуттєва сторона. Концепт «надання переваги» виявляється або у вигляді віри у наявність певних принципів, яким підпорядковується природа об'єкта, на яку спрямована дія, або у вигляді первісної впевненості у правильності вибраного способу діяльності.

Кожна ситуація, в якій діє суб'єкт, має для нього певну ступінь проблемності, тобто вимагає зусиль особистості для вирішення певної задачі. Сама по собі ситуація безвідносно до того, хто в ній повинен бути включеним, не створює ніякої проблеми. Ситуація стає проблемною, коли її характеристики набувають значимості для суб'єкта, осмислюються і оцінюються ним з точки зору його діяльності і особистих позицій, бо вона існує для людини у формі репрезентацій зовнішніх умов у її свідомості.

В науковій літературі виділяють два види проблемності, яка виявляється у ситуації: ситуативна і надситуативна. Перший вид – ситуативний – характеризується встановленням проблемності в конкретній ситуації і зумовлено пріоритетним впливом життєвих обставин та необхідністю адаптації до них. Цей рівень проблемної ситуації орієнтує діяльність, що виконується, на короткотермінову тактику, а не на перспективу, ціль.

Суб'єкт, стикаючись з проблемною ситуацією, прагне знайти подібну у минулому досвіді, він не здатен долати стереотипи. Саме тому поведінка особистості в умовах цього виду проблемності не змінюється, хоча цього потребують умови її вирішення. Можна припустити, що на цьому рівні ситуативної проблемності створюються необхідні передумови для реконструкції діяльності, що виконується.

Другий рівень розпізнання проблемної ситуації – рівень надситуативної проблемності, який характеризується усвідомленням суб'єктом необхідних змін не тільки проблемної ситуації, але й удосконаленням деяких властивостей особистості. Кожна людина попадає в ситуацію, коли знань не вистачає, щоб вирішити нагальні задачі, тому що для цього потрібні знання, що знаходяться поза його досвідом. Це змушує її у пошуках розв'язання проблемності вийти за межі існуючої ситуації і наявних у суб'єкта знань та досвіду.

Реалізація надситуативного рівня виявлення проблемності у ситуації, яку потрібно вирішити, сприяє переходу у визначені цілісності події з вузької точки зору на більш широку, яка дає можливість побачити нові перспективи і можливості. Отже, зміна ситуації, яка вимагає зміни поведінки особистості, потребує нового когнітивного стилю, який орієнтовано на смисл діяльності, її ціль, суспільне призначення. Цей стиль характеризується вмінням вибудовувати стратегію перспективи, бачити те, що сьогодні не затребувано, але потрібно завтра, бачити зв'язки між діями та наслідками.

Надситуативний когнітивний стиль, який характеризується баченням перспективи, потребує використання суб'єктом трансцендентних узагальнень, вимагає від нього

вийти за межі конкретної ситуації, що потребує активізації інших компонентів ідентичності особистості. Суттєве навантаження в процесі «виходу за межі» бере на себе когнітивна функція «бачення проблеми», основою якої є розуміння ситуації.

В науковій літературі (С. Рубінштейн, А. Брушлінський, В.Моляко, Н.Ваганова, Ю. Гулько та ін.), бачення проблеми розглядається як початкова неповна заданість кінцевої стадії процесу мислення, що здійснює запуск процесу мислення завдяки утворенням ментальних феноменів, які відносяться до наборів операцій, що дозволяють отримувати, аналізувати, змінювати і переробляти інформацію у зміненій ситуації.

Отже, на початковій стадії надситуативної проблемності в результаті «виходу за межі» створюється новий ментальний конструкт «розуміння проблеми», який пов'язаний зі стратегією спрямованості інтелектуальних дій суб'єкта на розв'язання задачі у змінених умовах (В.О.Моляко). Розуміння ситуації є одним з важливих інструментів вирішення задачі, результати якого у вигляді понять і знань самі включаються в подальший перебіг подій.

Як наголошував Л.С. Рубінштейн, об'єкт відображення ситуації у процесі мислення включається у все нові зв'язки і в силу цього виступає у нових якостях, які фіксуються в нових поняттях.

Розуміння, яке є складною динамікою емоційних оцінок, невербалізованих смислів, передчуттів, зміною установок у ході розв'язання задачі, не зводиться до відтворення раніше пізнаного, а є процесом подальшого збагачення знань через розкриття нових для суб'єкта зв'язків між речами.

Отже, когнітивна складова ідентичності особистості стає інструментом розв'язання надситуативної проблемності в результаті домінування в ній ментального конструкту «розуміння», який функціонує у активній взаємодії всіх інших компонентів цілісної системи ідентичності особистості.

Мул С. А.,
доктор психологічних наук,
Південне Регіональне управління
Державної прикордонної служби України,
м. Одеса, Україна

ТРИВОЖНІСТЬ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

У період історичних випробувань держави особлива місія у її війська і його основи – військовослужбовців ЗСУ, інших військових формувань.

Насилля викликає стан тривожності кожної людини, і військовослужбовці не є винятком з цього так як перебувають в постійному континуумі тривожності.

Бойові завдання, які виконуються в ході військового зіткнення з противником, проявляють усі риси інтелектуальних, особистісних, фізичних можливостей людини-військовослужбовця, її спроможності діяти в умовах особистісної відповідальності, вольової, емоційної, професійної стійкості приймати рішення.

Дослідження тривожності, як стану особистості-військовослужбовця, дозволяє уникнути бойових (небойових) втрат серед особового складу з причин, не пов'язаних з виконанням завдань за призначенням.

Тривожність, і як наслідок девіантність, не є домінантом при змінах поведінки особистості, як в звичайному середовищі так і у середовищі зі сталими показниками небезпеки. Тривожність при відсутності її профілактики змінює поведінку людини, і людини-військовослужбовця зокрема.

Тривожність, як явище суспільного життя проявляється постійно, через системний вплив на свідомість громадянина сучасних комунікацій (інтернет, телерадіо, друк тощо) з нарощуванням негативної інформації про життя, існування людини, бойові дії.

Людина сьогодні активно втягнута в урбанізацію, глобалізм та перетворення суспільно-політичних та економічних світових систем. В таких умовах проблема тривожності набуває актуальності, а під час бойових дій ця тривожність зростає.

Сучасна психологія розглядає тривогу, в основному, як рису особистості, і тривожність як стан (Т. Breen, Th. Goolsby, P. Peretti, M. Rogers, K. Swenson).

Стан тривоги визначається, як змінний психічний стан, який характеризується суб'єктивним відчуттям напруги, побоювання, підвищенням активності нервової системи (ситуативна тривожність).

Тривожність – психічний стан емоційної напруги, хвилювання, душевного дискомфорту, підвищеної вразливості при ускладненнях, загостреного почуття провини і недооцінювання себе у ситуаціях невизначеності або передчуття неясної загрози значущій рівновазі особистості [2, с. 138 -139].

У ряді досліджень з проблем профілактики і корекції правопорушень і військової дисципліни значна увага приділялась психічному здоров'ю військовослужбовців (О.Д. Сафін, М.І. Потапчук, В.І. Осьодло, В.І. Алещенко).

Для вивчення тривожності нами застосовано методику «Шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності» Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна.

Методика дозволяє інформативно та надійно оцінити рівень тривожності у даний час. Тобто, реактивна тривожність (РТ), як стан, а також особистісна тривожність (ОТ), як стійка (постійна) характеристика людини.

Досліджувані усі чоловіки з бойових підрозділів, різних вікових груп. Дослідженням охоплено 486 військовослужбовців, яких розподілено по віку.

Результатами дослідження встановлено наступне:

1. Рівень реактивної тривожності підрозділів пкшр вирізняється між собою (*низька вираженість – пкшр 1 41 (27%), а пкшр 2 94 (58%), висока вираженість пкшр 1 27 (18%), пкшр 2 13 (8%)*), що пояснюється усвідомленням кожним військовослужбовцем ситуативного (небезпечного) середовища в найближчій перспективі, зокрема поверненням в зону бойових дій, після короткої перерви.

2. Дослідженням доведено відмінності рівня тривожності між військовослужбовцями підрозділів пкшр та спеціального підрозділу протидесантного резерву, зокрема спостерігається що особиста тривожність з низькою вираженістю 38% у псп, а у пкшр 41%, реактивна тривожність з високою вираженістю у псп 13%, підрозділах пкшр 5%.

3. Узагальнюючи показники вікових категорій, встановлено, що рівень особистої тривожності з низькою вираженістю найвищий у військовослужбовців вікової групи до 45 років – 69%, рівень особистої тривожності з високою вираженістю найвищий у військовослужбовців вікової групи після 50 років – 14%.

По реактивній тривожності, з низькою вираженістю реактивна тривожність спостерігається у досліджуваних 25 років – 63%, помірна вираженість реактивної тривожності наявна у вікової групи 45 років – 52% та високий рівень вираженості реактивної тривожності вікової групи понад 50 років – 9%.

Підсумовуючи результати дослідження є необхідність у розробленні програми попередження тривожності військовослужбовців, які направляються для бойових дій з комплексом морально-психологічних, медичних, фізичних, соціальних, духовних заходів.

По закінченні участі в бойових діях (поверненні до місць дислокації) програма повинна поєднуватись з реабілітаційними програмами.

Список використаних джерел

Корольчук М.С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.

Психологія особистості: Словник довідник / [За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко].– Київ: Рута, 2001. – 320 с.

Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.

Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія / Т.М. Титаренко / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018.– 160 с.

Хайрулін О.М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців: [монографія] / Олег Михайлович Хайрулін; за наук. ред. А.В. Фурмана. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 220 с.

*Поклад І. М.,
кандидатка психологічних наук,
старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця лабораторії
загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця,
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна*

**НАУКОВА СПАДЩИНА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЇ:
ДОСВІД РЕАГУВАННЯ НА КАТАСТРОФИ
(на прикладі ЧАЕС)**

З початку 2014 року, перед нашою державою постала проблема реабілітації постраждалих від військового конфлікту на сході країни, а починаючи з його активного, повномасштабного розвитку 24 лютого 2022 року, вирішення поставлених перед суспільством задач в даному напрямку, стосується не тільки силових відомств нашої країни, але і усіх медико-психологічних установ, центрів та служб.

У зв'язку з цими обставинами, варто пам'ятати, що постраждалими в ході цієї війни є не тільки учасники ЗСУ, а також їх діти та сім'ї, вимушені переселенці, родичі загиблих воїнів та мирне населення. На сьогодні можна ще побачити, що не всі силові відомства, МОЗ та профільні установи, виходячи зі своїх функціональних обов'язків, здійснюють в повній мірі реабілітаційні заходи щодо так званих «рикошетних жертв» [2].

Отже, на думку вчених психологів (Я.Ю. Каплуненко, 2017; А.Ленгле, 2013), психотравмуючі події зазвичай вражають фундаментальні основи буття людини – почуття безпеки та захищеності, довіру до інших та себе, віру у справедливість та краще майбутнє. Пережиті потрясіння можуть глибоко змінити особистість людини спонукати її до переосмислення та перебудови власне сприйняття дійсності.

Іноді такі зміни є конструктивними, бо відкривають нові можливості та шляхи розвитку, але іноді навпаки, призводять до деструктивних наслідків.

Багато з постраждалих можуть мати серйозні соматичні скарги, розлади особистості та залежності, ознаки особистої та соціальної дезадаптації або посттравматичні стресові розлади. Тому, звернення до наукових розробок вітчизняних вчених які вивчали глобальні катастрофи та види особистісного реагування людей на їх наслідки, є актуальним напрямком психологічних досліджень сьогодення.

У зв'язку з вищезазначеним, хотілось би нагадати дослідження проблеми психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи доктора психологічних наук, дійсного члена НАПН України, завідуючого лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Моляко Валентина Олексійовича. Його

праця «Психологические последствия Чернобыльской катастрофы» [1] випущена ще у 1996 році, залишається однією з фундаментальних робіт для дослідження означених проблем.

Протягом майже 10 років вчений, враховуючи теоретичні погляди й експериментальні дані спеціалістів (В.П. Антонова, Л.Білецької, Т.Гаузера, Р.Гейла, А.В. Іллеша, Л. Ковалевської, А.П. Коваленко, Г.С. Костюка, Б.Куркіна, А.Є.Пральнікова, С. Скляр, П. Флоренського, Ю. Щербака та ін.), проводив спостереження та опитування людей різного віку, спеціальностей, ступені залученості у події тощо: школярів, студентів, робітників, військовослужбовців, науковців, лікарів та представників інших професій з Києва, Житомира, Запоріжжя, Одеси, Полтави, Львова, Тернополя та ін.

Розглядаючи в роботі загальну характеристику психологічних подій Чорнобильської атомної катастрофи (ЧАК) як найбільшу за всю історію людства, що мала найтяжчі наслідки, вчений називає її «атомним геноцидом для населення».

Визначаючи *часові* (від 26 квітня до осені 1986 року) та *просторові* (зона відчаю, зона неперервної скритої паніки, зона підвищеної тривожності, зони настороженості, зони епізодично виникаючої занепокоєності) характеристики розповсюдження переживань та тривоги, вчений попереджує, що таке психологічне зонування має умовний характер та не претендує на точність «географічних кордонів».

Далі В.О. Моляко наголошує, що основною причиною виникнення паніки, як головної психологічної реакції людей на ЧАК, є їх повна психологічна неготовність до подібної події, адже «ніхто у всьому світі не був готовий до такої колосальної атомної катастрофи, котра трапилася у Чорнобилі. При цьому мається на увазі не сама аварія на АЕС як це описана у низці достовірних свідоцтв.

Можна з повною відповідальністю сказати, що багато людей, передусім деякі працівники станції, пожежники, військові, міліціонери, лікарі, виявили справжній героїзм, самовідданість, а часом і найвищу майстерність у розв'язанні оперативних завдань, пов'язаних з аварією.

Перед цими людьми без найменшого перебільшення в боргу увесь світ, а вже Європа тим більше. У даному випадку ми аналізуємо поведінку не безпосередніх «ліквідаторів» наслідків аварії, а тих, хто був на деякій відстані, зокрема, киян» [1, с. 9].

Пояснюючи стан психологічної неготовності до адекватного сприймання того, що трапилось, вчений наводить такі його причини:

- унікальністю аварії, оскільки не було подібних прецедентів, що і викликало надзвичайну когнітивну напругу при оцінці подій;
- надзвичайно слабкою професійною підготовкою до раціональних дій у випадку атомної аварії більшості спеціалістів, зокрема, представників цивільної оборони, які взагалі ніяк не функціонували;
- недостатністю відповідної інформації, своєрідною інформаційною анархією, що визначило переважно стихійну, часто нерозумну поведінку людей; цьому ж сприяв низький поріг критичності до отриманих відомостей, чуток; емоційною нестійкістю, що була зумовлена, зокрема, директивним стилем управління,

загальмованістю ініціативи, порушення каналів управління, усамітненням людини, що загострює негативні переживання [там само, с. 10].

Спираючись на ретельний аналіз ЧАК та на її образ у свідомості людей, В.О. Моляко наголошує на існуванні особливого психологічного феномену під назвою «Чорнобильська радіаційна паніка».

Цей феномен має свої специфічні ознаки: страх, тривога, занепокоєність, спроби врятуватися від біди через втечу з Києва, масовий від'їзд дітей, хаос у роботі деяких установ, системи зв'язку, фінансової системи, транспорту тощо. Узагальнюючи отримані дані, вчений подає конкретну психологічну характеристику і скритої постчорнобильської паніки, яка містить у собі наступні ознаки:

а) занепокоєність, що виявляється у прагненні виїхати із сильно забрудненого радіацією міста, ховатися від пилу, пити мінеральну привозну воду тощо;

б) підвищена увага до теми радіації у розмовах, пресі, радіо і телепередачах, підозрілість відносно правдивості і повноти інформаційної інформації про істинний стан справ з радіацією;

в) підвищена підозрілість щодо свого самопочуття і самопочуття рідних, близьких, особливо дітей, у більшості випадках явне завищення будь-яких негативних ознак поганого самопочуття, різке зростання «онкофобії»;

г) підвищена відверненість від роботи, інших форм діяльності, зниження працездатності, продуктивності, творчої активності, підвищена метушливість, або, навпаки, загальмованість;

д) підвищена дратівливість, агресивність, конфліктність (при цьому важко відрізнити їх від «пускових» причин: чи це наслідок фізичного впливу на організм, чи вказаних вище психічних стресів, до яких в останні роки додалися і «чорнобильські»);

е) прагнення відволіктися від тривожних думок, почуттів за допомогою алкоголю, загулів, сексу, заспокоюючих і близьких до наркотичних ліків;

ж) помітне зниження у багатьох людей акуратності, охайності, прагнення порядку, втрата інтересу до багатьох радощів життя [1, с. 17-18].

Водночас науковець зазначає, що динаміка переходів скритих форм паніки в деякі різновиди «відкритих» практично не піддається логічному прогнозу. Каталізатором у виникненні панічних станів може бути, передусім, конкретна інформація, чутка, в тому числі і малоправдоподібна або значима (ця значущість завжди переломлюється через суб'єктивні диспозиції, установки, оцінки) [там само, с. 18].

Разом з тим, на нашу думку, В.О. Моляко приходить до цікавого (для нашого часу особливо) висновку, що «наявність свого роду досвіду переживання тривалої тривоги, перебування у стані скритої паніки, очевидно, дають певний імунітет до нових впливів негативного характеру, що повинно бути враховано при розробці заходів щодо нейтралізації супутних до радіаційних психологічних наслідків ЧАК» [1, с. 19].

Зважаючи на високу вірогідність появи нових катастроф, вчений наголошує на величезному практичному значенні знання про основні типи реагування на безпрецедентну Чорнобильську катастрофу та пропонує свою оригінальну класифікацію *шести типів* реагування на ЧАК – залежно від особливостей усвідомлення людьми своїх дій, виконання або невиконання ними основної роботи, прийняття важливих рішень, тривалості переживань тощо: індиферентний тип; «мобілізований» (парадоксальний); «депресивний»; «надмірно активні» особи; «активно депресивний» (циклічний); тип «прихована паніка» [1, с. 30].

Підбиваючи підсумок, ми погоджуємося з висновком В.О. Моляко [там само, с. 31] про надзвичайно серйозний вплив того, що сталося в Чорнобилі, «не тільки на генетику, медицину, економіку, але і, що аж ніяк не менш важливо, на розвиток наших екологічних поглядів, формування післячорнобильського мислення і навіть світогляду».

Список використаних джерел

1. Моляко В.А. Психологические последствия Чернобыльской катастрофы. Киев: Знание, 1996. 32 с.
2. Невалинный М. Определение понятия семьи и членов семьи потерпевшего. *Право Украины*. 1996. №8. С. 52–53.

Скальська Л. О.,
молодша наукова співробітниця
лабораторії історії психології імені В.А. Роменця
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

ВПЛИВ ЖИТТЄВИХ ПОДІЙ ТА МИСЛЕННЯ НА ЗМІНУ РИС ОСОБИСТОСТІ

Особливості фізіологічного та психічного розвитку пов'язані з анатомо-фізіологічним дозріванням організму (його органів, центральної нервової системи, залоз внутрішньої секреції).

Увесь процес розвитку людини поділяють на певні вікові періоди. Особистість змінюється протягом життя, і зміни часто викликані впливом навколишнього середовища, наприклад критичними життєвими подіями. Люди відчувають не тільки фізичні, але й психологічні зміни протягом усього життя. Однак точний хід внутрішніх і зовнішніх змін залежить від різних критеріїв.

Особистісні риси вважаються відносно стабільними індивідуальними відмінностями в афектах, поведінці та/або пізнанні. Деякі дослідження показали, що зміна рис може бути пов'язана з певними етапами життя. Наприклад, висновки Робертса та Мрочка свідчать про те, що молоді дорослі, як правило, демонструють збільшення рис, які вказують на більшу соціальну зрілість.

Якщо говорити точніше, у дорослому віці середня людина відчуває підвищення емоційної стабільності та сумлінності і самооцінки, тоді як відкритість до досвіду, здається, зменшується з віком.

У сукупності це свідчить про те, що особистість розвивається протягом життя, і, отже, було введено кілька теорій, щоб пояснити, коли і чому відбуваються зміни особистості.

Дві критичні життєві події можуть формувати та коригувати життєві траєкторії, що є необхідним кроком до отримання повної картини основних процесів зміни рис особистості протягом життя.

На додаток до змін в операціоналізації дослідження життєвих подій, необхідні більші та різноманітніші вибірки в більшій кількості випадків вимірювання, щоб далі досліджувати, як індивідуальне сприйняття та внутрішні системи переконань впливають на нашу особистість під час і після критичних життєвих подій.

У ході теоретичного аналізу педагогічної і психологічної літератури по темі даної роботи я зрозуміла, що особистість є щось унікальне, що зв'язано, по-перше, з її спадковими особливостями і, по-друге, з неповторними умовами мікросередовища в якому вона виховується.

Скальська Л. О.,
молодша наукова співробітниця
лабораторії історії психології імені В.А. Роменця
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України
м. Київ, Україна

Горбачов В. О.
Інститут психології імені Г.С.Костюка
НАПН України,
м. Київ, Україна

ПРОЦЕС РОЗВИТКУ І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У психології розглядаються різні аспекти проблеми оцінки і формування професійної майстерності особового складу. Частину з них становлять аспекти психодіагностики і психологічної підготовки, у рамках яких порушувалися різні питання, наприклад, оцінки і формування психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Професійне становлення фахівця визначають як його професійний розвиток. Такому складному психологічному явищу, як розвиток, у науковій літературі приділяють достатньо велику увагу, його характеризують як незворотно спрямовану закономірну зміну. Наприклад, Б. Г. Ананьев зазначав, що розвиток, особливо особистісний, не зупиняється до моменту зупинення самого життя.

Процес розвитку будь-якої системи нерозривно пов'язаний з її зміною, у ході якої відбувається зміна її станів. Отже, можна наголошувати, що змінюються ті параметри, які визначають стан системи.

Поняття «розвиток» у психології становить:

по-перше, складний системно організований процес, який включає різні стадії, періоди, етапи, фази, сторони, рівні, що мають спіралеподібний та багатоступінчастий, дискретний і неперервний, диференційований та інтегрований характер;

по-друге, перехід кількості в якість і навпаки, тенденцію руху від нижчого до вищого, що має повторювальний, спадковий і неповоротний характер;

по-третє, розвиток, що відбувається в єдності боротьби протилежностей; по-четверте, вищий тип руху.

Як показують результати аналізу наукової літератури, в останні роки проблема функціонування та розвитку особистості активно розробляється у психології професіоналізму та професійного розвитку.

На думку багатьох дослідників, найбільш перспективним напрямком психологічного обґрунтування проблеми професіоналізму є її дослідження у нерозривному зв'язку з розвитком суб'єкта професійної діяльності.

Цей аспект є принциповим, оскільки не особистість визначає діяльність, і не діяльність визначає особистість, а суб'єкт професійної діяльності знаходить оптимальне співвідношення її зовнішньої:

- показники ефективної діяльності та
- критерії її оцінювання

та внутрішньої:

- ставлення,
- готовність,
- умотивованість,
- особистісний смисл,
- цінності тощо складових, чинників, детермінантів, усвідомлює необхідність творчості та водночас дотримання норм.

Саморегуляція професійної діяльності конкретного фахівця безпосередньо залежить від його особистісних якостей, психічних процесів (насамперед когнітивних) і професійного досвіду, що виявляється у професіоналізмі діяльності.

Наприклад, у концепції професійного розвитку й психології професіоналізму Е. Ф. Зеєра зазначається, що характеристики особистості істотно впливають на результат діяльності саме в процесі її професіоналізації.

Солодчук С. Є.,
молодша наукова співробітниця
лабораторії загальної психології та
історії психології імені В. А. Роменця
Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID 0000-0003-2432-255X

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Дослідження резилієнтності особистості для вітчизняної психологічної науки набуває неабиякого практичного значення через необхідність функціонування суспільства у надважких умовах війни. Останнім часом активізувалась увага вітчизняних дослідників до даного феномену, на що вказує збільшення кількості наукових публікацій (Д.Ассонов, Г.В. Войтович, В. Громова, Н. Гусак, К.Гуцол, Г.П.Лазос, Л. Прокоф'єва, Т. В. Федотова, О. М. Хамініч, В. А. Чернобровкіна, В. М. Чернобровкін, О. Чиханцова, І. М. Ющенко та ін.).

У наукових працях резильєнтність розуміється по-різному, єдиного підходу до визначення цього терміну не існує. У широкому розумінні її інтерпретують як здатність людини вибудувувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах [2].

Вивчення резильєнтності відбувається у декількох підходах: когнітивно-поведінковому, конструктивістському, екологічному, крос-культурному, ресурсному, системному та ін. Кожен підхід відображає своє бачення феномену резильєнтності та умов її розвитку.

У межах *когнітивно-поведінкового підходу* резильєнтність розуміється як процес, як адаптація до труднощів, як можливість відновити позитивне функціонування у стресовій ситуації.

Розвиток резильєнтності відбувається завдяки зміні мислення і поведінки. Зміна мислення передбачає усунування негативних розмов з собою (наприклад, «Я не можу цього зробити» і «Я не можу з цим впоратися») і заміна їх позитивними розмовами («Я можу це зробити» і «Я можу з цим впоратися»), що допомагає зменшити напругу й тривогу у стресових ситуаціях. Зміна поведінки поліпшує готовність до негараздів і труднощів (наприклад, складається план реагування у надзвичайній ситуації) та дозволяє виробити навички подолання стресу (фізична активність, медитація, дихальна гімнастика, гумор та ін.).

У рамках *конструктивістського підходу* резильєнтність розглядається через призму активної життєвої позиції та виділяються дві її складові:

- 1) фізична - як показник стресостійкості;

2) 2) психологічна - розвиток соціальних контактів, вироблення нових навичок і компетенцій, набуття соціальної підтримки, пошук сенсу в складній ситуації.

В *екологічному підході* резильєнтність видається як здатність екосистеми не лише адаптуватися, а й змінюватися, набуваючи після стресів нових властивостей. Важлива роль у подолання труднощів й негараздів життя надається соціальним чинникам.

У *крос-культурному підході* резильєнтність вивчається у взаємозв'язку з расовою приналежністю, віком, ґендером, регіоном проживання, матеріальним становищем, станом здоров'я тощо.

Розвиток резильєнтності у *ресурсному підході* вбачається у збільшенні ресурсів особистості, що допомагає їй впоратися з несприятливою ситуацією. Особистісні ресурси є системою здібностей людини, що містять біологічні, психологічні та духовні параметри та в різних життєвих ситуаціях можуть мати неоднакову структуру та зміст.

У контексті *системного підходу* резильєнтність особистості розглядається у взаємозв'язку з іншими системами, тому й резилієнтність окремої людини залежить від взаємодії з іншими системами – сім'єю, близьким соціальним оточенням тощо. У формування резильєнтності велика увага надається підтримуючим стосункам.

Аналіз наукової літератури дає змогу підсумувати, що сутність та зміст окресленого феномену відображено у певній кількості підходів, серед яких: когнітивно-поведінковий, конструктивістський, екологічний, крос-культурний, ресурсний, системний та ін.

Наразі поняття резильєнтності не є остаточно визначеним, в різних теоретичних підходах відрізняються ті чи інші характеристики, чинники тощо. Проте їх об'єднує розуміння, що резилієнтність є динамічним процесом, змінюється в часі й підлягає розвитку, забезпечує особистості здатність успішно функціонувати в будь-яких умовах.

Перспективи подальших досліджень, на вимогу сьогоднішніх реалій, вбачаємо в розробці технологій розвитку резильєнтності серед дітей і дорослих та їх впровадження у психологічну практику.

Список використаних джерел

1. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : навч.-метод. посіб. / за ред. Н. Гусак. Київ : НаУКМА, 2017. 92 с.

2. Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу : монографія / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ, 2020. 178 с.

3. Чернобровкіна В. А., Чернобровкін В. М. Феномен резилієнс у контексті соціоекологічного підходу і дискурсу. Психологія та психосоціальні інтервенції. 2020. Т. 3. С. 59-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppi_2020_3_11

4. Чиханцова О., Гуцол К. Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19 : практ. посіб. Київ, 2022. 128 с.

Терещук А. Д.,
кандидатка психологічних наук,
старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця,
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

ТЕХНІКИ ПІДТРИМКИ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

За останні місяці, на тлі воєнних дій, психологами фіксується стійке зростання агресії, наростає апатія та безвихідь. Очевидно, що всі ці прояви в таких масштабах є прямим наслідком соціальної кризи, породженої агресією проти України.

Через жах війни людина неминуче стикається з різними травматичними переживаннями. А історії про травми інших людей можуть шокувати нас настільки, що ми стаємо «вторинно травмованими». Тому ми повинні вміти себе від цього захищати. Це можна порівняти з тим, коли діти відчують страх своїх батьків. Вони розуміють, що відбувається щось не добре, чого вони до кінця не розуміють, а лише усвідомлюють, що це погано. Таким чином, вони теж можуть бути травмовані (уникання, когнітивні зміни та зміни настрою, збудження). Тому після травми ми часто спостерігаємо психосоматичні захворювання в наступні десятиліття.

Як я можу захистити себе! Ми маємо усвідомити, що страждання інших людей – це не наші страждання. Ми можемо захистити себе, використовуючи техніки дистанціювання, майндфулнес (усвідомлене сприйняття), частинка батьківщини за кордоном, аварійна валіза. До захисних вправ можна віднести метод 5-4-3-2-1, перехресні рухи, приймання душі після роботи та/або фізичні вправи, медитація, йога).

Для дистанціювання можемо використовувати метод перевертня (нім. «Werwolf»: перевертень, «wer»: хто, «wo»: де):

- Про що повідомляється?
 - Я не був причетний.
 - Хто говорить, хто це повідомляє, хто це пережив?
 - Я цього не переживав.
 - Де я і де було те, про що повідомляють?
 - Це було там, я був десь ще, я цього не відчув.
 - Коли це було і що зараз?
 - Було тоді, тепер скінчилося.

Коли ми розмовляємо з травмованою людиною, потрібно їй сказати, що те, що з нею сталося, сталося там. А зараз ти тут, в безпеці.

Відволікання. Якщо турбують нав'язливі образи, надкусіть гострий перець або з'їжте чайну ложку гірчиці, понюхайте різкий запах, потурбуйтеся про нові враження, які можуть стати сильнішими за нав'язливі образи.

Майндфулнес (з англ. «mindfulness»: усвідомлене сприйняття) означає жити «тут і зараз».

Наприклад: випийте чашку чаю, подивіться на його колір, закрийте очі, відчуйте аромат, спробуйте його, відчуйте, як він зігріває вас і ні про що більше не думайте. Зараз чай – найголовніше в світі.

Вправи на усвідомлення власного тіла. Дихальна вправа 4-7-11: вдихніть на чотири удари, видихніть на сім ударів, повторіть це 11 разів. Можливо доповнити руками. Дихання за практикою «квітка-свічка». Перед початком вправи робимо гарний видих, потім дихаємо за схемою: вдих – рахуємо до 4-х, пауза – рахуємо до 7-ми, видих – рахуємо до 8-ми, пауза – рахуємо до 3-х. Вдихаємо так, ніби нюхаємо запашну квіточку, видихаємо так, ніби задуваємо свічку. Вдих – це наповнення енергією, видих – розслаблення. Виконуємо 10 циклів.

Свідоме зорове сприйняття. «Що найвище, що найважче? Бачити очима те, що перед нами». Подивіться на пейзаж, зверніть увагу на різні відтінки зеленого в пейзажі, порахуйте їх. «Ми маємо мистецтво, щоб не загинути від правди» (Ніцше).

Свідоме слухове сприйняття. Прислухайтесь до мелодії звуків навкруги. Що це за звуки, які вони, яка їх тональність? Або пригадайте шум моря...

Вправи на органи чуттів. Вправа 5-4-3-2-1: п'ять речей, які я бачу, п'ять речей, які я чую, п'ять речей, які я відчуваю. Чотири речі, які я бачу, чотири речі, які я чую, чотири речі, які я відчуваю. Три речі, які я бачу, три речі, які я чую, три речі, які я відчуваю. Потім по дві, потім по одному. Ми знову керуємо своїми почуттями. У стресі стресор вирішує, що я сприймаю, зараз вирішуємо ми. Ставши господарем власних почуттів, ми створюємо дистанцію до нашого досвіду.

Перехресні рухи. Перехресними рухами ми зближуємо дві половини мозку, які, чим більший стрес, тим менш працюють разом. Коли вони працюють разом, ми повертаємося до самих себе і віддаляємося від того, що нас обтяжує: рухи очей, перехресні плескання.

Що робити, якщо вам погано? Уявіть собі це неприємне відчуття. Якого воно кольору, на якому інструменті його можна найкраще зіграти? Коли ви бачите його, де воно знаходиться в тілі, що воно намагається сказати вам, яка буде ваша відповідь? Отримавши його, асоціюйте його з певним об'єктом, покладіть його у коробку. Важливо розпізнати і прийняти неприязні почуття.

Розмова. У розмові намагайтеся без засуджень описати те, що вас турбує. Слухач також повинен слухати без засуджень і сприймати те, що є, приймаючи смуток, біль чи гнів.

Уявне безпечне місце. У психотравматології «безпечне місце» стало дуже важливим поняттям. Воно містить у собі все, що стосується стабілізації. Треба уявити собі місце – неважливо, чи це уявне місце, чи місце зі спогадів – де людина

знаходиться в безпеці, відчувається затишно, добре й може побути собою. Намагатися створити, в умовах зовнішньої нестабільної ситуації, максимально безпечні умови.

Отже, усі заходи, які регулюють емоції, потрібні для того, щоб у стані збудження створити спокій і внутрішню рівновагу. У цьому допомагають майндфулнес, рефреймінг, озвучування аверсивних почуттів та вміння з ними поводитися, тощо. Незважаючи на ті важкі емоції і переживання, які посилюються в такі моменти, намагатися слідувати словам Е. Хемінгуея, який стверджував, що «людина не для того створена, щоб терпіти поразки. Людину можна знищити, але її не можна перемогти».

Торжевська Н. Р.,
аспірантка кафедри психології
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
м. Київ, Україна

ТЕНДЕНЦІЇ І ДЕТЕРМІНАНТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

Постановка проблеми. В сучасному гуманістично орієнтованому суспільстві, поняття «ідентичності» є центральним, як у соціальній психології, так і в ряді суміжних наукових напрямків – соціології, культурології, історії. Пошуки себе та спроби усвідомити свою сутність є фундаментальною роботою людини над собою, змістом і сутністю розвитку самосвідомості.

Тисячоліттями людина, вирушаючи на пошук відповіді на питання «хто я?», відштовхувалась від конструктів, які вважались аксіоматичними, незмінними – статі, віку, гендеру, нашаровуючи на цей базис когнітивну і поведінкову складові Я-концепції. Однак, розвиток гуманістичних теорій в ХХІ столітті, поява нових течій, які руйнують традиційне дуальне уявлення про стать і гендер, формування постгендерних теорій призводять до хитання цих конструктів, ускладнення процесів самоусвідомлення через зміну орієнтирів, з якими може звірятися особистість в процесі самопізнання.

Мета дослідження: проаналізувати тенденції і детермінанти трансформації статево-рольової самоідентифікації в умовах суспільних змін.

Виклад основного матеріалу. Проблема ідентичності особистості є предметом досліджень цілої плеяди видатних науковців, зокрема, З.Фрейда, Е.Еріксона, К.Г.Юнга, А.Адлера, К.Хорні, В.Мухіна, І.Кон та ін. Аналіз досліджень цих, та ряду інших науковців, дозволяє вважати, що статево-рольова ідентичність є системою усвідомлюваних, або підсвідомих патернів поведінки, що зумовлені статтю.

Статево-рольова ідентичність є однією з фундаментальних складових структури самосвідомості особистості, на рівні з власним ім'ям, статевою ідентифікацією, соціальним простором особистості, психологічним часом особистості та прагненням визнання [9].

Стать – це друга, після імені, категорія, за якою дитина себе усвідомлює себе як індивідуальність. Формування головних властивостей особистості відбувається поступово і безперервно на ранніх стадіях онтогенетичного розвитку дитини.

Статева ідентифікація починається з вивчення і прийняття дитиною своєї статі. Рольова ідентифікація по відношенню до цього процесу є вторинною.

Статева ідентичність ґрунтується в першу чергу на соматичних ознаках – образі тіла, формі первинних статевих ознак, а також на поведінкових та характерологічних властивостях, які оцінюються за ступенем їх відповідності чи невідповідності прийнятому стереотипу маскулінності чи фемінінності.

Для того, щоб цей процес почався, існує потреба наявності як жіночого, так і чоловічого зразка батьків чи інших соціально важливих дорослих, з якими дитина може почати процес порівняння. Одночасне сприйняття обох ролей передбачає їх зіставлення, розуміння як протилежності кожної з них, а також необхідності єдності [8].

Статеворольова ідентичність, як специфічні психологічні установки та способи міжосо-бистісної поведінки, таким чином, пов'язана з одного боку, зі статевим диморфізмом, а з іншого – з соціокультурними умовами, зафіксованими в соціальних нормах.

Статеворольова ідентифікація – стадійний, багатоетапний процес, основними етапами якого є: усвідомлення існування різних статей; самовключення в одну з можливих категорій; керування власною поведінкою на основі самовизначення [7].

Статева ідентичність є рухливою структурою, яка інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням та переживанням дитиною себе як представника певної статі в єдине ціле без втрати їхньої своєрідності. Усвідомлення та прийняття дитиною власної статевої приналежності відбувається відповідно до її власного визначення мужності та жіночності.

Етапами формування статевої ідентичності є усвідомлення свого тіла, його особливостей як тіла людини, що відноситься до певної статі; ототожнення себе з певною статтю і усвідомлення незмінності цього статусу; отримання уявлень і знань про статеві ролі, закріплені у суспільстві; формування уявлень про особистісні характеристики чоловіків та жінок. Останній і вкрай важливий етап формування статевої ідентичності – це створення позитивного ставлення до себе як представника певної статі.

Ознаками позитивної статевої ідентичності є високий рівень прийняття себе, своєї статі, позитивне ставлення до людей своєї та протилежної статі, адекватне сприйняття різних ролей в соціумі і виконання статево-рольових задач відповідно до усвідомленої ідентичності. Сформованою гендерна ідентичність вважається коли дитина співвідно-сить себе з певною статтю і приймає її на фізичному, соціальному і психологічному рівнях. Позитивна статево-рольова ідентифікація є науково обґрунтованою ознакою сформованої, зрілої, психологічно здорової особистості.

Однак, останніми роками все більшого суспільного впливу набуває постгендеризм – суспільний, політичний і культурний рух, представники якого наполягають на добровільному усуненні гендеру. Інструментами нівелювання статі, як чинника формування особистості, на соматичному рівні прихильники цього руху бачать провідні біо- та допоміжні репродуктивні технології.

На соціальному рівні інструментами прищеплення і розвитку гендерної нейтральності є гендерно-нейтральне виховання як система освітніх та виховних заходів, яка передбачає викорінення гендерних відмінностей, шляхом нейтралізації поняття «статева роль» і «гендерна соціалізація» [1].

В сучасному соціально-гуманітарному знанні у контексті гендерного підходу виділяють три основні теорії гендера: теорія соціального конструювання гендера, теорія гендерної стратифікації та теорія інтерпретації гендеру як культурного символу, кожна з яких поповнює соціологічний тезаурус новими термінами, орієнтованими на підкреслення різноманітності та спектральності гендеру, зокрема все більшої ваги і розповсюдженості набувають терміни «гендерквір», «інтергендер», «бігендер», «гендерно флексибельний», «пансексуальність» тощо.

Такі процеси тривають вже багато років, але останнім часом спостерігаються зміни в інструментах впливу на свідомість і в задачах. Так, якщо раніше основний акцент був спрямований на розвиток загальнолюдських якостей і рис дитини, навчанні різноманітним видам діяльності, використанні іграшок та одягу без стереотипного уявлення про те, якими мають бути всі дівчатка чи хлопчики, то сьогодні посилюються наративи про скасування категорії «стать», її нейтралізація як безперспективна для людини майбутнього.

Гендерна нейтральність розглядається постгендеристами як адаптивна риса, яка дозволить людині бути більш гнучкою і пластичною. Інструменти впливу на свідомість людей з метою прищеплення ідей постгендеризму з кожним роком розширюються і включають все більше культурних механізмів і соціального схвалення.

Все більше людей, при проведенні соціологічних досліджень наполягають на незастосуванні до них категорій «чоловік» та «жінка» при зборі ідентифікаційної інформації, а отже, на міждержавному рівні активно розглядаються питання законодавчого забезпечення прав і свобод таких громадян. Так, з 2011 року в Індії респондентам-транссексуалам було дозволено вказувати себе як «третья стать». Варіант «інший» охоплював усі терміни, що означають меншини у сфері гендерної ідентичності. З 2016 року в Австралії у національні стандарти для змінних статевої та гендерної приналежності включені варіанти «третьої статі» та гендера.

З 2018 року в Канаді опубліковано нові стандарти для статі, присвоєної при народженні, і гендера (включаючи варіант іншого гендера). Аналогічні тенденції спостерігаються в більшості країн світу [2].

Активний рух за права небінарних людей призвів до зміни медичних стандартів розгляду питань, пов'язаних з розладами, викликаними гендерною невідповідністю. Так, у Міжнародній класифікації одинадцятого перегляду (МКБ-11) весь блок F64 «розлади статевої ідентифікації» (до якого входили розлад гендерної ідентичності в дитячому віці, транссексуалізм та інші розлади гендерної ідентичності) замінений на новий діагноз «гендерна невідповідність», що включає дитячий та дорослий підтипи. У МКБ-11 розлади гендерної ідентичності та транссексуалізм об'єднані в один діагноз і перенесені з блоку «розладів особистості та поведінки у зрілому віці» у розділ

«стани, що належать до сексуального здоров'я» [3]. Таким чином, цей стан більше не відноситься до психічних розладів.

В той же час розлади статевої ідентифікації не стали явищем більш рідкісним, як передбачалося ідеологами постгендеризму і ідеологами гендерно-нейтрального виховання, які прогнозували, що зменшення соціального тиску на людей, що свідомо відмовились від статі або прийняли не традиційну гендерну роль, зменшить і негативні психологічні наслідки для них. Але, через виключення діагнозу «гендерна дисфорія» з переліку психічних розладів, статистична медична інформація про кількість людей, що страждають через неспівпадіння між гендерною ідентичністю і статтю, призначеною при народженні, не збирається системно.

Під тиском постгендерного лоббі змінюються не тільки стандарти медичної допомоги транссексуалам, трансгендерам і гендерно неконформним індивідуумам, алей й спрощуються процедури підготовки до трансгендерного переходу. Так, у 2022 році в штаті Каліфорнія було підписано сенаторський законопроект №107 сенатора штату Скотта Вінера, який дозволяє прихідок в Каліфорнії особам, що не досягли 18 річного віку, які мають намір змінити стать, оскільки це штат, де такі процедури дозволені для осіб, які не досягли повноліття, навіть без згоди батьків [5].

Завдяки спрощенню юридичних, психологічних процедур, що передують трансгендерному переходу, їх кількість збільшується, а середній вік осіб, що прийняли таке рішення, зменшується. При цьому психологічна зрілість і рівень психосоціального розвитку людини, необхідний і достатній для цього рішення, яке має незворотні наслідки, майже не враховується.

В той же час результати дослідження, проведеного науковцями зі Швеції в період з 1973 по 2003 рік, в якому взяли участь 324 людини, що змінили стать (191 особа, що змінила стать з чоловічої на жіночу і 133 особи, що змінили стать з жіночої на чоловічу) в тому числі за допомогою гормональної терапії та хірургічного втручання, показали, що загальна смертність у осіб зі зміною статі була вищою під час спостереження (aHR 2.8; 95% CI 1.8–4.3), ніж у контрольній групі тієї ж статі при народженні, особливо смертність від самогубства (aHR 19.1; 95% CI 5.8–62.9).

Особи зі зміною статі також мали підвищений ризик спроб суїциду ((aHR 4.9; 95% CI 2.9–8.5) і психіатричної стаціонарної допомоги (aHR 2.8; 95% CI 2.0–3.9). Порівняння з контрольною групою зі зміненою статтю дало подібні результати. Люди з транссексуалізмом після зміни статі мають значно вищий ризик смертності, суїцидальної поведінки та психічних захворювань [4].

Зазначені результати не можуть бути достатніми для суворої критики процесів спрощення медичних, соціальних, психологічних, юридичних процесів, пов'язаних зі зміною статі, але вони актуалізують необхідність проведення додаткових досліджень, спрямованих на вивчення всіх аспектів медико-психологічних наслідків порушення статево-рольової ідентифікації.

Висновки: Статево-рольова ідентифікація людини – складний багатоетапний соціально детермінований процес самопізнання. Статева ідентичність є фундамен-

тальною категорією, роль якої в Я-структурі особистості важко переоцінити. Порушення статево-рольової ідентифікації можуть мати для психологічного здоров'я людини незворотні негативні наслідки.

Будь-які зміни в підходах до розуміння статі і гендеру мають бути науково обґрунтовані, пройти достатню кількість медичних, психологічних, психосоціальних досліджень, отримати належну теоретичну і практичну базу і вже тільки після цього отримати можливість соціального обговорення.

Політичні рішення, прийняті під впливом громадськості, які змінюють медичні стандарти і процедури допомоги гендерно неконформним людям, можуть мати руйнівні наслідки як для окремих особистостей, так і для соціуму в цілому.

Список використаних джерел

1. Christia Spears Brown: Discrimination in childhood and adolescence a developmental intergroup approach. – New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. – 234 pp.
2. European Economic Commission Conference of European Statisticians Sixty-seventh plenary session Paris, 26-28 June 2019 [Електронний ресурс]//Режим доступу: https://unece.org/sites/default/files/2021-05/ECE_CES_100-2103292R.pdf
3. ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (ICD-11 MMS) [Електронний ресурс]//Режим доступу: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en>
4. Long-Term Follow-Up of Transsexual Persons Undergoing Sex Reassignment Surgery: Cohort Study in Sweden[Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0016885>
5. Newsom signs bill protecting transgender youths and families fleeing red-state policies [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.latimes.com/california/story/2022-09-29/with-new-lw-california-welcomes-out-of-state-transgender-youth>
6. story/2022-09-29/with-new-lw-california-welcomes-out-of-state-transgender-youth
7. Thompson, S.K. Gender labels and early sex-role development / S.K. Thompson // Child Development. – 1975. — V. 46. – P.339-347
8. Едиханова Ю.М. Формирование полоролевой идентификации у дошкольников из полных и неполных семей // Проблемы современного педагогического образования, 2020. - №69-4. – С. 316-319
9. Мухина В.С. Феноменология развития и бытия личности. Избранные психологические труды. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 640 с.
10. Яныкина А. Н. Гендер и «Гендеризмы» в постнеклассической культуре // Вестник КазГУКИ, 2015. – №1.

Турбан В.В.,

*докторка психологічних наук, професорка,
завідувачка лабораторії загальної психології
та історії психології імені В.А. Роменця
Інституту психології імені Г.С. Костюка
м. Київ, Україна*

ОСОБЛИВІСТЬ ЧИННИКА КУЛЬТУРИ В СТАНОВЛЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Інституціоналізація психології особистості пов'язана зі зміною культурних парадигм. Зокрема, становленням Модерну та Постмодерну. Особистість, яку досліджує психологія особистості, є представником певної культури.

У рамках психології особистості розвиваються крос-культурні дослідження. Останні уможливають зіставлення особистісних характеристик представників різних культур. У такий спосіб розкриваються вплив культурного чинника.

Показово, що приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця. Адже культура постає сприйнятою рамкою, яка позначається на розумінні психологом об'єкта, предмета й результатів дослідження. Відтак, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості.

Оскільки особистість є культурним феноменом, що набуває оформлення в добу Модерну, то й базові уявлення психології особистості про саму «особистість» – відповідне поняття – істотним чином є визначеним культурою Модерну.

Аналізуючи особистість на премодерних етапах розвитку культури, особистість, людина завжди розглядалася через призму соціальної приналежності: рід, соціальна група, конфесія, етнос тощо [1]. Натомість у період Модерну вона почала розглядатися «осібно» – незалежно від соціальних характеристик.

Концептуалізація поняття «особистість» уможливила виокремлення особистості як окремого, соціально нейтрального об'єкта дослідження. З погляду історії психології, є вартим уваги те, що поступ психологічної науки, уможливив і аналіз і самої культури Модерну, як чинника, котрий уможливив постання феномена особистості.

Опредметнення людини як особистості є важливим феноменом і з погляду розвитку науки, і з погляду соціокультурних процесів.

Постання психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики, котрі стали невід'ємними і складниками епохи.

Згідно з класичною філософією, становлення речі – це є проявлення в просторі та часі її Ідеї [2].

Значущість цього аспекту стає більш прозорою, коли йдеться про становлення великих соціальних груп, наприклад, нації.

Нація, оскільки вона наділена іменем, існує в просторі та часі, й самоусвідомлює себе за допомогою філософії, мистецтва, соціальних наук і публічної політики, а також є здатною до осмислених колективних дій, реалізуючи волю, також проявляється за логічною схемою становлення організму.

Аналізуючи розвиток психології особистості в Україні у ХХ-ХХІ століттях у працях «групи Виготського» (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонт'єв та ін.), а також «Харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) (20–30-ті роки ХХ століття) чільна увага приділялася насамперед теоретико-методологічним питанням.

Марксистський базис психологічної теорії, який був створений у 20–30-х роках Харківською групою науковців, визначав акцент на соціальних детермінантах розвитку людини, тобто становлення її «соціальної маски».

Психологічне вчення про особистість розгорталося в загальному руслі філософії та культури Модерну.

З поступом прикладних досліджень відбувалась вторинна рецепція теоретико-методологічних основ цього психологічного напрямку, що отримав назву «культурно-історична психологія».

Вторинна рецепція засвідчила закономірну наявність у них незчисленних «прозорінь», продуктивних гіпотез і теоретичних умовиводів, котрі лише згодом набули підтвердження. Утім, теоретико-методологічна база визначає всі ті результати, які будуть отримані на її основі. Вона ж таки відсікає інші форми предметності, а отже й результати дослідження.

У дослідженнях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й предметності [2].

Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність предметності, відповідного методу, а отже й отриманого результату. Однак помилково було б стверджувати, що парадигмальне мислення є хибним.

Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється. Має місце також часткове розкриття предмета, що, однак, не применшує значущості пізнання. Вхідження до наукового обігу поняття «особистість» є цілком закономірним.

Окремою віхою в розвитку вчення про особистість є теорія вчинку, запропонована Володимиром Роменцем. Науковець визначив учинок як творчий акт, детермінований значущим сенсом.

Роменець постулює: по-перше, соціальний конформізм і розвиток особистості – несумісні; по-друге, особистість постає не в процесі соціалізації, а завдяки творчості (створенню небувало), пошуку сенсу, а отже й сумніву в усталених нормах, і вчинку, а останній, за визначенням, є проявом нонконформізму.

Цілком очевидно, що психологічна теорія Роменця є суголосною філософії екзистенціалізму.

Згідно з Роменцем, особистість втілюється не за посередництва діяльності як такої, а діяльності осмисленої й базованої на сенсі. Так ми можемо бачити, що Роменець, пов'язавши особистісну самоактуалізацію з учинком і сенсом, ставить людину в опозицію до соціальних норм [3].

Бо усталена життєдіяльність не потребує вчинку. Вона розгортається як засвоєння соціальних норм і реалізація їх в діяльності. Така життєдіяльність є індиферентною і до питання сенсу. Адже знання соціальних норм робить запити про сенс не доцільними.

Ми бачимо, що у XXI столітті поняття «особистість» – це уявлений конструкт. «Особистість» – форма наукового опредметнення психологічних проявів людини. Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й нарративного аналізу. До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками.

Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості. Поширення поняття «особистість» у культурі та побутовому мовленні вказує на те, що «особистість» є й соціокультурним феноменом.

Існування наукового поняття «особистість» відкриває можливості для застосування методу «історії понять» для розкриття теоретико-методологічних передумов і чинників його становлення.

Ненауковий вжиток лексеми «особистість» – дає можливість виявити соціокультурні фактори постання такого мовленнєвого конструкту.

Тож, показано, що у XXI столітті розвиток психології в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом.

Соціокультурні чинники соціально-психологічних перебігів загалом і соціалізації та життєдіяльності особистості зокрема, що з теоретико-методологічного погляду, є прямим продовженням того наукового напрямку, який був закладений в умовних рамках «культурно-історичної психології», де показано, що культура – це є штучне середовище життєдіяльності особистості та суспільства. Вона включає ціннісно-сміслову й інституційну сфери – практики життєдіяльності. Тож, всі соціальні процеси розгортаються в історії. Цей процес у класичній філософії позначається поняттям «становлення».

Поняття «становлення» і «розвиток» стають в культурі синонімічні, оскільки відображають розгортання потенції речі. Відповідно, становлення/розвиток є закономірним процесом, який детермінований внутрішньо (потенцією) і визначається зовнішньо (сторонніми впливами середовища).

Звідси показано, що є два типи соціокультурних детермінант – внутрішні та зовнішні.

Внутрішні чинники проявляються як ускладнення та структурування. Якщо, скажімо, йдеться про організм живої істоти, то його становлення проявляється як розвиток органів і функцій.

Цей процес є визначеним, а отже і закономірним. Причому органи та функції завжди розвиваються як цілісна система.

Середовище ж позначається лише як сприятливі та несприятливі фактори, котрі або допомагають розгортанню потенції, або ж перешкоджають.

Узагальнюючи, базуючись на окресленій логічній схемі, до снаги констатувати наступне: один із чинників розвитку психології особистості – це теоретико-методологічна база, сформована в період Модерну.

Під впливом постмодернізму свідомість розкривається як дискурсивний конструкт, котрий на рівні особистості проявляється як ідентичність.

Отже, психологія особистості, зокрема і дослідження самого поняття «особистість», розгортається на двох етапах, визначених культурою Модерном і Постмодерном.

Ця теоретико-методологічна база була цілком суголосною культурі ХХ століття. Нині ж у ХХІ столітті очевидні соціокультурні трансформації – розвиток культури Постмодерну.

Ця культура продовжує і радикалізує основні ідеї Модерну. Зокрема, сам феномен культури розкривається як сукупність дискурсів, які мають власну цілезумовленість. Простежується і радикалізація важливого для психології особистості поняття «свідомість» – етнічна, професійна, релігійна, статево-рольова тощо.

Список використаних джерел

1. Абрамова Н.Т. Мозаичный объект: поиски оснований единства. Вопросы философии. № 2. 1986. С. 102-112.
2. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973. 406 с.
3. Роменець В. А. Психологія творчості: Навч. посібник. 2-ге вид., доп. К.: Либідь, 2001. 288 с.

Шевяков О.,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ
м. Дніпро, Україна*

Бурлакова І.,

*докторка психологічних наук, професорка,
професорка кафедри психології та педагогіки
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ
м. Дніпро, Україна*

Кондес Т.,

*кандидатка психологічних наук,
доцентка кафедри психології
Університету економіки та права «КРОК»,
м. Київ, Україна*

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З МЕНЕДЖМЕНТУ ТУРИЗМУ

Компетентнісна парадигма – це адаптована під потреби постіндустріального суспільства, цифрову та інформаційну економіку сучасна модель освіти.

Компетентність розглядається як система навичок, властивих будь-якій людині, в ній поєднуються:

- кваліфікація,
- соціальна поведінка,
- здатність працювати в складі певної групи, робочого колективу,
- вміння ризикувати,

тобто ті кваліфікаційні характеристики, що доповнюються і вдосконалюють свій розвиток особистими, культурними і соціальними характеристиками індивіда.

Особистісні характеристики компетентного фахівця дають йому можливість ефективного застосування власної кваліфікації, і в цілому формують його образ (3).

Саме від професійної компетентності фахівця залежить успішність його професійної кар'єри після закінчення навчального закладу і реалізація отриманих ним знань, умінь і навичок в практичній діяльності.

Сьогодні вже досить виразно виділені характеристики професійної компетентності, які в цілому є загальними і обов'язковими для всіх фахівців:

- 1) гностична (когнітивна) – відображає наявність необхідних професійних знань (їх обсяг і рівень є головною характеристикою компетентності);
- 2) регулятивна – дозволяє використовувати наявні професійні знання для вирішення професійних завдань;
- 3) рефлексивно-статусна – дає право діяти певним чином за рахунок визнання авторитетності;
- 4) нормативна – відображає коло повноважень, сферу професійної діяльності;
- 5) комунікативна – визначає можливість встановлення контактів самого різного виду для здійснення практичної діяльності;
- 6) креативна – творча складова (3).

Компетентність здоров'язбереження розуміється як інтегральна характеристика особистості фахівця, що визначає його здатність і готовність вирішувати професійні завдання, що пов'язані з реалізацією здоров'язберігаючої діяльності в процесі надання допомоги з використанням знань, умінь, професійного і життєвого досвіду на основі сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення до здоров'я і професійно важливих якостей особистості (2).

Студентам вищих навчальних закладів, що готують спеціалістів з туризму необхідно мати високий рівень сформованості здоров'язберігаючих компетентностей не лише при побудові траєкторії індивідуального розвитку, але і використовувати їх безпосередньо в професійній діяльності.

Змістом компетентності здоров'язбереження є:

- готовність до формування здорового способу життя, до поповнення своїх знань про здоров'язбереження; ставлення до здоров'я як до найбільшої цінності,
- готовність включатися в рухову активність, в заняття спортом, готовність до регуляції фізичного і психічного здоров'я;
- Знання умов і факторів, що впливають на здоров'я, знання особливостей свого організму;
- знання основ діагностики власного здоров'я, основ сексології, понять про професійну освіту, самореалізації, професійної орієнтації з точки зору здоров'я;
- практика дотримання режиму праці та відпочинку, гігієнічних норм, практика надання першої допомоги;
- виконання профілактичних, санітарно-гігієнічних заходів по здоров'язбереженню, застосуванню комплексів фізичних вправ, засобів загартовування;
- ставлення до здоров'я як до найбільшої матеріальної цінності людини;
- розуміння особливостей впливу соціальних відносин на фізичне і психічне здоров'я, позитивне ставлення до життєдіяльності, до себе, бажання жити в гармонії з навколишнім світом і людьми;

– уміння визначати стан свого здоров'я, свідоме звернення до лікаря, саморегуляція свого психоемоційного та функціонального стану в стресових ситуаціях (1,4,5).

Програма формування здоров'язберігаючих компетентностей майбутніх фахівців з туризму являє собою психолого-педагогічну систему та розкриває принципи професійно значущих якостей, які відповідають вимогам професійної діяльності фахівців з туризму.

Формування культури здоров'я та здорового способу життя студентів – це багаторівнева система цілей і завдань навчальних дисциплін, логічно пов'язаних між собою спільною метою підготовки.

Системоутворюючі елементи програми повинні враховувати особливі вимоги майбутньої професійної практики; об'єктивні обставини процесу навчання, які складаються з можливостей матеріально-технічної та методичної бази навчального закладу; дотримання дидактичних принципів формування змісту навчання.

Найбільш пріоритетними методами навчання є: комунікативні (дискусії, бесіди); ігрові; тренінгові.

Серед методів організації пізнавальної – діяльності перевага віддається евристичним і дослідницьким.

Методика спрямована на забезпечення взаємозв'язку процесів освоєння знань та набуття вмінь; побудована на поєднанні теорії та практики. Наявність творчих завдань підсилює діяльній компоненту навчального процесу.

Використання тренінгових методів дозволяє посилити компоненту індивідуалізації процесу навчання.

Знання і вміння, які сформовані в процесі здоров'язбереження, затребувані в практиці професійної діяльності; зміст і методика навчання ефективні для реалізації цілей і завдань професійної підготовки майбутніх фахівців з менеджменту туризму.

Список використаних джерел

1. Бурлакова І. А. Фізична культура майбутнього спеціаліста як вагома передумова забезпечення мотивації щодо збереження здоров'я / І.А. Бурлакова // Матеріали XXVII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії», 30-31 лип. 2016 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Переяслав -Хмельницький, 2016. – С. 94 – 96.
2. Ващенко І.В. Особливості ставлення до професії та професійного здоров'я у фахівців економічної галузі / І.В. Ващенко та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного ун-ту ім. В. Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2018. – № 2 (46). – С. 19 – 28.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. - С. 34 – 42.

4. Кондес Т. В. Психологічні аспекти формування здоров'язберігаючих компетенцій в системі підготовки спеціалістів соціономічного профілю / Т.В. Кондес // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2018. – Т. IX., Вип. 11. – С. 106 – 114.

5. I. Burlakova, O. Sheviakov Socio-psychological technologies of professional health formation// Public Administration and Law Review Issue is Scientific Center of Innovative Researches OÜ (Tallinn, Estonia) 3(7), 2021.

Наукове видання

**СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
У НЕВИЗНАЧЕНОМУ СВІТІ:
НАСЛІДКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

**Збірник тез доповідей
Всеукраїнського наукового круглого столу**

(15 квітня 2022 року)

Підписано до друку 27.10.22

